

GIORDANO BRUNO ÉLETE ÉS BÖLCSELETE.

Giordano Bruno hirneves olasz bölcselelő emlékszobrának, Rómában a Campo dei Fiori-n felállítása és leleplezése nagyban foglalkoztatá nemcsak az olasz közvéleményt, hanem, lehet mondani, egész Európában, a művelt köröket és mindazokat, kik érdeklődnek az emberi szellem, az emberi gondolkodásmód fokozatos haladása, a felvilágosodás küzdelmei iránt.

Ez emlékszobor ügye míg egy részről egész kis irodalmat teremtett, mely G. B. életével és világnézetével foglalkozik, másrészt élesíté különösen Olaszországban, hol politikai vonatkozások is közbe játszanak ez ügyben, azon ellentétet, mely az ügynevezett clericalismus iránya és az atyáskodó tekintélyt nem tűró szabadelvű szellem közt századok óta megvan és mely ellentétek közt folyton tartó küzdelemnek egykoron áldozata lett G. B.

Az olaszok nem annyira a szabad gondolkozónak emlékét ülék meg, mint inkább a pápaság és az ez által képviselt elvek hatalmas ellenfelét tisztelik benne. Brunóban nem annyira a rajongásig fokozódott meggyőződés azon embereinek egyikét ünneplik, kik — jelszavuk levén: *vitam impendere vero* — összeforrasztják személyöket a kérdéssel, melynek képviselői; kik a börtönből és a bilincsek közül is tiltakoznak a szerintök téves irányok ellen; kik Galileivel, ha maga a szent könyv hozatik is föl ellenök, ismétlik: «Mind a mellett mozog a föld»; kik — mint Kemény Zs. br. mondja — ha a hatalom által leveretnek s a fegyver mellökre van szegezve, büszkén mondják: ti vagytok a győztesek, mi a becsületesek s kiket az utolsó szabad római költő, ki ifjú életét a hóhérbárd alatt végezte, az istenekkel állított párhúzámba, midőn az uticai hősrre alkalmazva mondá:

«*Victrix causa diis placuit, sed victa Catoni!*»

Az olaszok Brunóban nem annyira az érzelmeknek egész melegségétől áthatott ilyen szabad gondolkozót tisztelnek, hanem benne

inkább a papi uralomtól vezérelt kor egyik áldozatát és halálában a papi szellem, az inquisitio egyik sötét bűnét, szörnytetét látják. Annyi bizonyos, hogy Bruno szobrának leleplezésénél alkalmasabb eszközt a clericalismus bosszantására és ellene való tiltakozásra, demonstratiora keresve sem találhattak volna, valamint azok, kik egykor tűzhalálra ítélték, rosszabb módot nem választhattak volna eszméinek és az általa képviselt világnézetnek elnyomására. G. B. ünnepeltetése ismét, újlag bebizonyítja, hogy veszélyes dolog a hatalomra nézve martyrokat csinálni; az eszmék a vértanúk véréből kelnek ki és G. B. szelleme keresztül törte magát a máglya lángjains máglyájának sziporkái csak az új felfogás fényét, tüzét terjesztették szerteszté.

G. Bruno máglyája az utolsók közé tartozik, melyek Európában fölállítottak. — A legutolsó, melyről tudomásunk van. 19 évvel később, Toulouse-ban állítottatott föl az atheismussal vádolt, de B.-nál kevésbé jelentékeny philosophus, Lucilio Vanini megégetésére. Később megelégedtek az egyházellenes tanokat hirdetőkből bebörtönöztetésével is; majd csak az iratokat égették el és most már ezzel is tölhagytak és az ily iratokat csak a tiltott könyvek jegyzékébe, az indexbe helyezik. De sokba került, míg a Campo dei Fiori-n arra jutottak, hogy az emberi szellem gondolatait külső eszközökkel lebékózni nem lehet. — Most már nem kell féltetni a gondolatszabadságot és ha majdnem 300 év után a pártok küzdelmének jelszava ismét G. Bruno lett: úgy ezt csak politikai tendenciák szempontjából lehet megérteni. — Az ünnepeltetéssel B. alakja nagyobb nem lesz, valamint nem lesz kisebb azon anathemákkal, miket emlékére szórnak, Azon rajongás, melylyel körülbelül 30,000 ember pünkösöd napján szobrát körülvette, nem a Kopernikus-féle rendszer terjesztőjének, mint inkább az egyházellenes barátoknak szól, és az az elkeseredés, melyet a vatikán érez e szobor felállítása ellen, nem a szabad gondolkozóra irányul, hanem inkább arra, ki a clericalismus és a pápaság tekintélyét lerontani igyekezett és ki az egyház elleni gyűlöletét Európában keresztül-kacsúl hirdeté. G. B. szobra körül jelenleg tehát nem annyira az emberiség szellemi történetében egymással küzködő eszmék harcolnak Olaszországban, mint inkább politikai pártok. Egyik részről a pápa világi hatalmának visszaszerzéséről, más részről a kivívott olasz egység megszilárdításáról van szó. — Azért bukkant föl mindjárt Olaszország egységének megszerzése után G. B. szobrának terve. Depretis azonban inkább a nemzeti egységért küzdő és meghalt vértanúk felé terelé

a közvéleményt. Alig vette azonban kezébe a kormányt Crispi, azonnal személyesen megjelent a B. szobrának felállítását megbeszélő értekezleten. Ettől kezdve a nolai barát szobra nem tűnt le a napirendről. A szobor felállításában tehát az olasz kormány által hivatalosan bár nem támogatott, de jóakarátú semlegességgel elnézett kihívás foglaltatik a fiatal Olaszországot még mindig fenyegető, nyűgöző clericalismus ellen. De ha az olaszok inkább pártzélokra, politikai küzdelmekre használják is fel B. nevét, az európai közvélemény benne a modern eszmék úttörőjét, az emberiség fölött lebegő szabadság és haladás geniusát, az ész fölszabadulásának egyik bajnokát látja és szobrára, mint ilyen férfinak emlékére tekint.

Nem akarjuk e helyen ismételní azon híreket, melyek a napilapok hasábjain is megjelentek azon nehézségekről, miket a clericalismus a szobor felállítását illetőleg támasztott és mikkel a szoborbizottságnak megküzdnie kellett; csak azt akarjuk általánosságban megemlíteni, hogy a papság, élükön a pápával teljes erejével küzdött az ünnepély ellen. Már-már hinni kezdték, hogy vagy nem fog a szobor felállítatni, vagy pedig nem azon helyen állítják fel, hol B. elevenen elégettetett, t. i. a Campo dei Fiori-n, a virágok mezején. — Midőn pedig a szobor felállítatott, a clericalisok igen el voltak keseredve és valóságos rémhírek keringtek az örök városban, mert minél inkább közeledett a leleplezés napja, a kedélyek annál izgatottabbak lettek. Híre járt, hogy a pápa interdictummal fogja sújtani a várost és legalább 3 napra a templomokat bezáratja. Vérengzésektől is tartottak, mert a Campo dei Fiorin igen sok papi ház van, miért is a hatóság szorgos intézkedéseket tett annál inkább, mert tartani lehetett, hogy ez ünnepélyt az irredentisták politikai tüntetésekre is felhasználják. A pápához egymás után érkeztek a világ minden tájékáról részvét-iratok és a szoborleleplezés ellen tiltakozó sürgönyök. — A kedélyek izgatottságáról tanúskodik a következő pásztorlevél is, melyet honunkban Schopper György rozsnyói püspök adott ki és melyet, mint érdekes történeti emléket szóról-szóra ide iktatunk:

«Az a gonosz botrány, mely épen pünkösöd napján, a megígért vigasztaló szentlélek ünnepén készül Rómában, minden igaz katolikust lelke mélyében megrendít s mély szomorúságba ejti a hívek egész valóját. A hitelenség erős phalanxa a sátán hadi jelvényeivel fut össze a szent városba, a hol a kereszténység szíve-vére lüktet. A gonosz lélek sarkalja őket, hogy átkozódással és káromlással ellenünk üd-

vözöljék a sötétlelkű Giordano Bruno felállított emlékszobrát, mely Rómában mindig Istent fogja gúnyolni, és egyszülött fiát, valamint ennek földi helytartóját. Ily istentelenséget szemlélve, fellázad minden nemesen érző kebel. Kétségtelen, hogy a kath. névre méltó ember szívét a legmélyebb fájdalom járja át. És mit mondjunk szent atyánkról, ki mindnyájunk atyja s kinek amúgy is sebzett szívét — hogy még jobban vérezzen, a lelketlenek minden nemesebb érzületből kivetkőzve — újlag megsebezni készek. Enyhítsük fájdalmát a szent atyának: és épen azért elrendelem, hogy a tiszt. testvérek — eleve értesítvén a híveket — pünkösd vasárnapján a szeplőtelen áldozatot a sz. atyáért, XIII. Leo pápáért mutassák be és a híveket az ő szándékára végzendő sz. áldozásra buzdítsák; elvégezvén velük ugyanaznap a sz. rózsafüzért, hogy a bűnösök megtérjenek. Így lesz csak eszközölhető, ha a kiengesztelés és jóvátevés áldozatját mutatják be az igaz hívek, a kereszténység atyja szándéka szerint, akkor, mikor a pokoli vakságban szenvedők kajánúl gúnyolására törnek, — az: hogy némileg jóvá teszszük az istentelen merényletet. De kérjük az irgalmas-ság királynéját, anyját is, könyörögvén vele együtt: Uram kegyelmezz, kegyelmezz a te népednek és ne legyen a te haragod örökre felettünk. Szent rózsafűzér királynéja, könyörögj érettünk, hogy a tévelygők megtérjenek. Esedezzünk szent atyánkért, Leo pápánkért. Isten tartsa őt, erősítse és tegye boldoggá már a földön s ne engedje őt ellenségeinek kezébe!»

Mindennek daczára a szobor azon helyen, hol Bruno az 1600. év febr. 17-én máglyahalált szenvedett, f. é. junius 9-én, pünkösd vasárnapján, a szentlélek mennyből leszállásának napján, ünnepélyesen lepleztetett.

Az ünnepély lefolyásáról a lapok a következő értesítést hozták Rómából:

Olaszország ünnepe Giordano Brunonak, a szabadgondolkodás bátor harczosának és vértanújának tiszteletére fényes, minden vára-kozást felülhaladó sikerrel folyt le. A vatikáni párt ama reménye hogy kihágások zavarják meg az ünnep összhangját, teljesen meg-hiusult. Az ünnep a legszebb rendben ment végbe. Az ünnepen részt-vettek a szocialisták s az úgynevezett nihilisták Romagnoból vörös-fekete zászlóval. Az ünnepi menet nagszerű volt, öt kilométer hosszú vonalon húzódott át a tömeg, melyben háromezer egylet kép-viselője 1970 zászlóval vett részt. A zászlókat meghajtották az

emlék előtt. Az elvonulás két és fél óráig tartott. Az utcák tömve voltak emberekkel. A házakat zászlók s Giordano Bruno irataiból vett mondatok díszítették. A menetet az egyenruhás garibaldisták nyitották meg, erre a diákok következtek, majd a szabadkőművesek s a községi hatóság képviselői, s a nolai asszonyok. Képviselve volt majd minden község, kivéve Carpinettet, a pápa szülőfaluját. Zászló alatt vonultak fel az egykori egyházi állam politikai elitéltjei. A vatikánnak az a szárnya, mely előtt a menet zeneszóval elvonult, teljesen üres volt. Szombaton 17 bíboros távozott el Rómából. Az ünnepi szónokok böles mérséklettel beszéltek; ünnepelték az emléket, mint a békülékeny korszellem jelét. Az egyik szónok, Bovio képviselő, így szólt: Szegény vatikáni öreg, a fénytől ragyogó órában nem akarunk téged sérteni; áldozata vagy a dogmának, a mely összeszorítja kebledet, honnan talán Italiát üdvözlő szózat fakadna.

Ezután Garibaldi-emlékünnap volt a Capitoliumban. Az ünnep alatt a király a Quirinálban elnökölt a minisztertanácsban. A közoktatásügyi miniszterium 100 lirát ajándékozott a szoborra. A pápa, a leleplezéssel elkövetett szentségtörés engeszteléseül triduumot rendelt el. — A clericalis városi tanácsosok tiltakoztak az ellen, hogy a szobrot a város átvegye.

A clericalis lapok hangsúlyozzák, hogy a római lakosság nem nagy entuziasmust tanúsított, de azt minden oldalról elismerik, hogy ez alkalommal példás magaviseletet tanúsított. A kormány s a senatus nem vett részt az ünnepélyen, az olasz parlament azonban küldöttségileg képviseltette magát.

A clericalisok elhatározták, hogy ellentüntetésképpen 1895. évre narai szent Fülöpnek a Piazza Rómán emlékszobrot állítanak föl. — A szoborleleplezés után is egymást érték a pápához küldött tiltakozó feliratok. Ily feliratot küldött a löweni egyetem 1800 növendéke és állítólag a zágrábi egyetem is.

De bármily fényes volt is a szoborleleplezés, még sem közelíthette meg azon külső, borzasztó látványosságokat, melyek között, mint a német Schoppe Gáspár szemtanú, Brunót gúnyolva mondja — «lassanként megsüttetett». — 1600. év febr. 17-én, pénteki napon lépett ugyanis B. a Campo dei Fiorin, Pompejus régi színháza mellett felállított máglyára. A pápa jubileumát ülte s ez alkalommal Róma utcái tele voltak a világ minden részéből ide özönlött mindenféle nemzetiségű zarándokok megszámlálhatlan tömegével, kik eljöttek,

hogy bűnbocsánatért esedezzenek. Nem kevesebb, mint 50 bibornok volt jelen és a katolikus kereszténység legfőbb méltóságai, fejedelmi küldöttek, egyháznagyok sorakoztak az egyház feje körül és ezek — az eretnekegetés szokásos szertartásai szerint — bizonyára tanúi valának B. halálának és az, mit Goethe az «általános emberi aljasság»-nak nevez, bizonyára több kíváncsit csalt a borzasztó látványra, mint a szoborleplezés.

Az álló szobor a mély gondolatokba merülő, egyik lábával előre lépő és összekulcsolt kezeinek egyikében könyvet tartó Brunot, mint dömés szerzetest ábrázolja. A szobrot az olasz képviselőház egyik tagja, Ettore Ferrari nevű művész készítette és a műértők classikus szépségűnek mondják.

A történeti érdek szempontjából megjegyezzük még, hogy azokat a koszorúkat, melyeket a Giordano Bruno-emlék lelepezésekor a szoborra helyeztek, valamint az összes üdvözlő táviratokat, a szoborra vonatkozó okmányokat s egyéb emléktárgyakat az egyetemen őrzik s alapját fogják képezni egy felállítandó Giordano Bruno-muzeumnak, melyet nemzeti adakozásból fognak építeni. E muzeumban fognak összegyűjteni mindent, a mi a nagy szabad gondolkozóra, életére, vértanúságára, műveire s az emlékszobor felállítására vonatkozik. — A szobor talapzatán csak hat bronzkoszorút hagytak meg. Még most is, július 1-én, éjjel-nappal két rendőr áll a szobor mellett.

Simor János hercegprimás, esztergomi bibornok-érsek, a Giordano Bruno emlékünnepe alkalmából részvétiratot intézett a pápához. A latin szövegű irat magyar szövegben a következő: Legszenstégsébb atya! Június hónap kilencedikét, melyet a történetből kitörölni nem lehet: úgy itélem, sötétnek és gyászosnak kell örökké tantani. Mert ugyanis azon a napon történt meg, a mi a keresztény korszak századaiban soha: dicsőítése az apostasianak, az atheismusnak, az erkölestelenségnek és az istenkáromlásnak Róma város szélében, s emeltetett emlék mintegy Krisztusnak szeme előtt Isten helytartójának, az egyház látható fejének hajlékában, mely feléleszti emlékét a pokolból, mint egy újra születő szánandó szerencsétlen embernek, Isten és Krisztus káromlójának, az apostoli szentszék engesztelhetlen ellenségének, a kicsapongó életében beestelen erkölcsű embernek. Nem titok előttünk, hogy az emlék emelésének terve azokban az emberekben fogamzott meg s azok hajtották végre, a kik az isteni megváltó, annak földi helytartója iránt gyűlölettől lángolnak, a kik ezt főképp tettel országvilágszerte

be is akarták bizonyítani s így oda jutott Róma, hogy ott az apostasiat és a hitetlenséget ünnepelni lehet. Ama gyötrő lelki fájdalmakat, melyek e miatt Szentségedet érték, érezzük mi is, mint érzik velünk együtt a föld kerekiségének minden katolikusai. És miként a Szentségedre mért annyi sérelem az apostoli szentszék és Szentséged iránt való hűséget, szeretetet, ha ugyan ez lehetséges, mindenütt fokozza, úgy ez érzelmeknek ápolásában, s a belőle eredő tetteknek kimutatásában mi mások mögött nem maradunk. Egyébiránt pedig szorgalmasan kérjük a mindenható Istent Szentséged jólétéért s hosszú, boldog kormányzásáért. A ki legszentségesebb lábaidhoz örökké legalázatosabb csókkal járul Esztergomban, Magyarországon 1889 junius 9-ik napján Szentségednek legengedelmesebb fia és szolgálója *Simor* János, bibornok.

Ily körülmények között, midőn a figyelem különösen fel van keltve B. iránt: nem éreketlen, ha e sokat zaklatott philosophus életével és tanaival mi is foglalkozunk, annyival inkább, mert B. gondolatainak nemcsak nyomaira, hanem világnézetének egészére és részeire egy a 30-as években élt magyar ember műveiben is ráakadhatunk. — Dr. Petőcz Mihály orvos ugyanis német nyelven irt philosophiai munkáiban és különösen «Die Welt aus Seelen» cz. művében G. B. tanaival igen sok tekintetben megegyező nézeteket adott elő.*

Életéről és világnézetéről igen sok téves adat került forgalomba, miknek forrása legtöbbször a pártok közt uralkodó szenvedélyes gyűlöletben található föl. Így p. o. megkísérlették eltagadni még B. martyrhalálát is. — *Desduits* Théophile, a philosophiának Párisban tanára, még 1885-ben is «La legende tragique de G. Bruno» cz. dolgozatában kétségbe akarja vonni a martyromságot. — A velencei inquisitio levéltárában és más, p. o. a genuai, levéltárakban újabban föl talált s napfényre hozott okmányok, a nem rég óta ismeretes «Avvisi di Roma», melyek, mint a mai újságok kezdetleges csirái, a napi események följegyzéseit tartalmazzák azon időből, midőn B.-t kivégezték; a szemtanúknak a kivégzésről szóló leveleik — sok homályt, téves nézetet oszlattak el és most már élete meglehetősen tisztán áll előttünk.

Ez okmányokat, adatokat *Brunnhoffer* (G. Brunos Weltanschauung und Verhängnis, Leipzig, 1882), *Berti* (Documenti intorno a G. Bruno, Firenze, 1880), *Theophil Dufour* (G. Bruno, Documents inédits, publiés

* L. «Dr. Petőcz Mihály bölcseleti rendszere.» 3 közlemény dr. Buday Józseftől a «Magy. Philosophiai Szemle» 1884. évf. 4. 6. és az 1885. évf. 4. füzetében.

par T. Dufour, directeur des Archives de Genève. Genève, 1884.) munkáiban találjuk legjobban összegyűjtve. — Egyéb, Brunora vonatkozó iratok közül kiemeljük a következőket: *Jacobi* «Spinoza». (Werke, IV. Abt. 1.), *Steffens*, Nachgelassene Schriften, (Berlin, 1816), *Mor. Carrière*, Die philosoph. Weltanschauung der Reformationszeit. (Stuttgart, 1849), *D. Berti*, Vita di G. Bruno da Nola (Torina, Firenze, 1868), *Schelling*, Bruno oder über das natürl. u. göttl. Princip der Dinge (Berlin, 1802), *Falkson*, G. Bruno (Hamburg, 1846), *Chr. Bartholmäss*, Jordano Bruno (Paris, 1846—47: 2 k.), *F. J. Clemens*, G. B. u. Nicolaus von Cusa (Bonn, 1847), *Sigwart*, Die Lebensgeschichte G. Brunos, (Tübingen, 1880), *Plumptree*, Life and works of G. B., (London, 1884. 2 kötet), *Fiorentino*, La fanciullezza di G. B. (Giornale Napoletano della Domenica 29. 1. 1882), dr. *Stein*, Über die Bedeutung des dichterischen Elements bei G. B. (Halle, 1883) és ugyanattól «Wahn eines Helden» (Internationale Monatsschrift, 1882. 1. Bd.), *Lasswitz*, G. Bruno's Atomistik (Gotha), *Levi David*, G. B. o la religione del pensiero. L'uomo, l'apostolo, il martire (1887. Torino, Triverio. 8°. VIII. 458 lap, 8,00 lira) melyben szerző B.-t Socrates és Kristus mellé helyezve dicsőíti; *Previti S. J. (Luigi)*, G. B. e i suoi tempi (Prato, Giachetti, 1887. 8°. 487 lap, 4,50 lira), mely munka 3 részre oszlik: az 1-ső történeti részt, a 2-ik a pört, a 3-ik az okmányokat tartalmazza; dr. *Ludwig Kuhlenbeck*, G. B., sein Leben und seine Weltanschauung (Vorträge, gehalten in der Psychologischen Gesellschaft zu München. Mit G. Brunos Brustbild, sowie einem facsimile seiner Handschrift und der Abbildung seines Denkmals in Rom. München, Theod. Ackerman, 1888), mely utóbbi munka röviden összegyűjti az újabban igazolt életrajzi adatokat és melynek nyomán haladtunk mi is itt-ott.

A philosophia történetéről irt jelesebb munkák bőven foglalkoznak Brunoval. Különösen dr. *Erdmann* Eduard Jánosnak, a hallei egyetem rendes tanárának, «Grundriss der Geschichte der Philosophie» cz. műve (Berlin, 1869. Wilhelm Hertz. I. r. 247. §. 541—552. l.) alaposan fejtegeti B. philosophiai nézeteit, míg dr. *E. Dühring* bölcsélet-története, «Kritische Geschichte der Philosophie von ihren Anfängen bis zur Gegenwart», (III. Aufl. Leipzig. Fue's Verlag, 1878. 219—229 lap) B.-val, mint a nemes érzület philosophusával és atomistikájának Leibniz monadológiájához való viszonyával foglalkozik. Életrajzára vonatkozólag sok érdekes adatot találunk *Lewes H. György*

«A philosophia története» cz. magyarra is lefordított művében (A magy. tudom. Akadémia könyvkiadó vállalata. Budapest, 1877. II. kötet, 320—350 lap), mely a korra és B. bölcséletére nézve találó megjegyzésekben is gazdag. — A szoborleleplezés alkalmával a napi lapok is hosszabb-rövidebb közleményeket hoztak B. életéről és philosophiájáról. A magyarhoni lapokban dr. *Bokor József* (Egyetértés, jun. 9-iki) dr. *Alexander Bernát* («Neues Pester Journal», jun. 8-iki) és dr. *Silberstein Adolf* («Pester Lloyd», jun. 9-iki számában) foglalkoztak bővebben B.-val.

A tisztába hozott adatok szerint G. B. 8 évvel Kopernikus halála után és nyolcz évvel verulami Bacon születése előtt, az 1548. évben néhány mértföldnyire Nápolytól, a Cicala hegy tövében született egyaránt közel a Vezuvhoz és a Középtengerhez. Bruno igazi nápolyi vér volt. Keblében a Vezuv tüze lángolt; heves volt, mint szülőföldének izzó légköre és tűzhányó talaja; tüzes, mint Nápoly sötét és nehéz bora, változó kedvű, mint hazájának égálja. Harczra készsége, kalandos élete, rendíthetlen bátorsága, gőgös dacza a tekintélylyel szemben, gazdag képzelő ereje, költői hajlama, sokoldalú humora, míg egyrésről a nápolyit juttatja eszünkbe, másrészt e tulajdonságok, fáradhatlan, bár nyers, energiával párosulva, kiválóan képesíték őt arra, hogy egy-egy kereszties hadjáratnak legyen hirdetője, különösen ha meggondoljuk, hogy az új eszmék hirdetője még azonfelül világi költő s igen szép férfiú vala, finom arcvonásokkal, mikről az ábrándozó melancholikus kedélynek mintegy hamú alatt izzó vágya sugárzott elő. Fekete szemei elbűvölték a hallgatóságot; majd ironikus, majd játszian tréfálódzó szabad előadása, melyet mindig állva adott elő, nagy befolyást gyakorolt a hallgatóságra.

Születése helyéről nolai barátinak (Nolaner) szokták őt nevezni.

A keresztiségben Filippo nevet nyert. — Szegény családja nem volt előkelő származású. — Atyja, Giovanni Bruno katona volt, anyja Fraulissa Savolina, Brunnhofer szerint, valószínűleg a Nolában levő német coloniából eredt. — Kik Brunot a szellem Herculesének szeretik nevezgetni, a «bestia trionfante»-re czélozva B. csecsemő korából fel-
említik azon, némileg Herculesre emlékeztető eseményt, miszerint egy izben egy nagy kigyó a falrepedésen keresztül a szobába lopódzott és a magányosan levő, bepólyázott gyermek felé kúszott. A gyermek nem fojtotta ugyan meg, mint Hercules a bölcsőben, a kigyót, hanem oly rémesen sikoltott föl, hogy a szomszéd szobában alvó atyja még

jókor érkezhettek segélyére. Ez esemény oly élénk benyomást gyakorolt a csecsemő lelkére, hogy évek multával, a szülők legnagyobb ámulatára, eltudta mondani az eseménynek nemcsak egész lefolyását, hanem egyes részleteit, sőt még a segélyre siető atyának szavait is szóserint.

Atyjának műveltségéről tanúskodik azon körülmény, hogy barátai közé tartozott Tansillo költő, kivel B. gyermekkorában gyakran érintkezett s ki — mint B. is elismeri — a gyermekben korán kifejtette a költészethez való vonzalmat. A gyermekkorban jó korán felkeltett ezen költői hajlam érvényesíté magát B. egész életében s világnézetében ennek szakadatlanul nyomaira akadunk. — E költői irány folytán agyának gondolatai szívének érzelmein szűrődnek át; tanait nemcsak átérti, hanem átérzi is és gondolataira reáveti a költői képzelem szívirványát. Rendszerében nemcsak az értelmi, hanem az érzületi, a költői elem is nagy szerepet játszik és nem egy, most már a tapasztalás és az inductio által igazolt tételének megszülemzése e költői erőnek köszönhető. Ez utóbbi igazságok egy költői lélek sugallatának, egy vatesnek, mint a régiek a költőt és jóslót egy névvel nevezték, jóslatai, divinatioi, kinyilatkoztatásai gyanánt hangzanak le ajakáról.

Éppen azért, mert tanaiban és egész életében a költői lélektől áthatott érület oly nagy szerepet játszik: némelyek, így a többek között Renan is, Brunot a rajongók közé sorolják. — Csak a hívés vagy tévely, — mondja Renan, — de nem az igazság és tudomány teremt martyrokat. Mert — úgymond — a hatalommal, az erőszakkal szemben miért né tagadhatná meg egy böles ember a bebizonyítható igazságot azon biztos tudatban, hogy az, daczára a nyilvános megtagadásnak, mégis előbb-utóbb ugyis el fog bizonyosan terjedni, mint valamely ragályos betegség. Emlékeztet Galileire, ki az igazságra háromolható minden hátrány nélkül a földnek a napkörüli mozgását megtagadhatta, bár egyidejűleg ajkai között elmormolá az «e pur si muove» szavakat is; és ellentétben ezen józan értelemről vezetett physikussal, szembeállítja a meggondolatlan rajongót, B.-ot, ki «be nem bizonyítható» philosophiájáért, mint eretnek megégettett.

Renannak és másoknak e nézete, mint Kuhlenbeck helyesen mondja, azon előítéletből származik, hogy a philosophus életének csendesnek és békésnek kell lennie, mert országa nem e világból való. Működéstere nem a forrongó érzetek küzdtere, hanem az értelemnek tiszta, hideg aethere. — Ezen előítéletet némileg jogosulttá tenni

látszik azon zavartalan remete élet, melyet néhány nagy gondolkodó, Spinoza, Kant, Schopenhauer folytatott. De mégis ez előítélet a philosophia félszeg, hamis fogalmából sarjadzik elő. — Mert a philosophia nem pusztán tudást jelent, hanem *szeretetet a tudás, szeretetet az igazság, szeretetet a bölcsesség iránt*. S ha igaz az, mit Byron oly szépen mond, hogy volt igen sok költő, ki soha verset nem irt: úgy annál igazabb az, hogy volt igen sok philosophus, ki kevésbé hirdette a bölcséséget, de annál inkább átélte. Hol az igazság, mint «intellectualis szeretet» nemcsak az agyat, hanem a szívet is hatalmába keríti, — ott csakhamar megszűnik azon kényelmes, tudós élet, milyent az amsterdami, a königsbergi és frankfurti bölcsek remetéi a szoba négy fala között folytattak. Ily esetben a lüktető, tenni vágyó, hajtó életerő hőstét a tévely és hazugság hatalmi embereivel szemben a küzdőterre, a harcra sodorja, mely harc rendesen a hősré nézve tragikus lefolyású, de az általa képviselt jogos elvre dicsfényt hozó leend. Ilyen philosophus B. is; nyugtalan élete és lázongó forradalmi tana nem hasonlít a szobatudós csendesen égő, nyugodt lámpafényéhez; olyan az, mint a Vezuv forrongó, lángoló tüze.

A nélkül, hogy kevésre becsülnők Bruno azon előnyét, mely szerint világfelfogását nem a homályos traditióknak adta át, hanem irataiban juttatta az utókorra: mégis Giordano Bruno modern alakját azon antik philosophusokhoz kell számitanunk, kik mint Buddha és Socrates, nem pusztán tudásukkal, tanaikkal, hanem inkább életfolyásukkal hatottak a későbbi nemzedékekre és ezt a gyermekkorában már ápolt és később teljes erejében kifejlett érzületének s költői lelkületének kell tulajdonítanunk. — Dühring idézett művében éppen azon körülmény miatt tartja őt valódi philosophusnak, hogy az érzületi oldal is szerepet játszik világnézetében. A valódi philosophia, mondja Dühring, nem pusztán tudomány, mint p. o. a matematika vagy grammatika; nem pusztán bizonyos ismeretanyagok összehalmozásában áll. Mivé törpülne Socrates azok előtt, kik a philosophiában csak bizonyos ismeretek tömegét látják? — Az érzület egyik jelentékeny alkatrésze a valódi philosophiának; ezt nemcsak az értelem, hanem az érzület is szövi. A valódi philosophia nemcsak néhány tantétel szervezésében, hanem a világról, életről alkotott legmagasabb, legnemesebb és legtevékenyebb tudat előhozásában is áll. — Az érzületnek nemességétől vezérlett philosophus tanai lehetnek tévesek, de maga az érzület, a bölcselő egész élete termé-

kenyítő forrása lesz a későbbi nemzedék helyes eszméinek, mert nemcsak az ismeretet lehet átplántálni, hanem az érzületet is és ennek nemzedékről-nemzedékre való átszármaztatása, történeti traditioja rendszeren az, mi az emberiség fejlődésében jelentékeny szerepet játszik. — Az elméleti ismeretek folytán előállott érzületnek az utódokkal való közlése a leghatalmasabb eszköz a nagy tömegre vagyis azokra hatni, kik a tiszta tudomány tantételeihez nem férhetnek könnyen és Kopernikus tanaival átalakult új világnézet koránt sem folytathatta volna diadalmas útját oly könnyen, ha B. érzületében termékeny talajra nem talál.

De térjünk vissza B. életének vázolására. — 10 vagy 11 éves korában Nápolyba ment, valaszínüleg nagybátyjához, ki itt bársonykészítő vala. E városban kezdte meg tanulmányait és a többek között a logikában és a dialektikában egy Teofilo nevű augusztinus barát oktatta.

Amit felőle először hallunk, mint nevezetes életmozzanatot, az, hogy igen korán, mint 15 éves ifju, a nápolyi Domokos-szerzet csuháját ölti magára nem annyira a vallásos érzelmektől ösztönözötten, mint inkább azon czélból, hogy szegénysége daczára is folytathassa tanulmányait és a tudománynak szentelhesse továbbra is életét. — A kolostorban 13 évet töltött (1563—1576). Ellenségei azt írják róla, hogy már erkölcsileg megromolva lépett a szerzetbe és főleg ebből magyarázzák szakítását a szerzettel és az egyházi renddel. («Lehrbuch der Geschichte der Philosophie» von Dr. Albert Stöckl, Domcapitular u. Prof. an der bischöfl. Akademie in Eichstätt. 2 Aufl. Mainz, Fr. Kirchheim, 1875. 603 l. — E munka egyébként B. phisilophiáját igen érthetően s igen tárgyilagosan adja elő és azért értekezésünkben néhol segélyét is igénybe vettük). Valószínűleg a kolostorban írta meg az ő pajkos, a fősvénységet, a babonát és a pedantismust nevetőségessé tevő, később Párisban kinyomatott vigjátékát («Il candelajo», a gyertyamártó). Ugyancsak mint szerzetes írta meg satirikus és V. Pius pápának ajánlott munkáját «Dell'arca Noë» cz. alatt. E cím emlékeztet ugyan a scholasticismus egyik mély vallásosságú, mystikus bölcseleljének, Hugo de St.-Victor-nak (1096—1141) munkájára («De arca Noë mystica» és »De arca Noë morali»), de B. műve tartalmilag nagyon különbözött Hugoétól. E munka ugyan, mint B. több más műve, reánk nem maradt, elveszett, de annyit tudunk róla, hogy e műben az állatok versengenek a fölött, vajjon mily rangfokozatban telepedjenek le a bárkában, míg végre a szárnak jut a legjobb hely.

Annyi valószínű, hogy oly költői szárnyalású, heves vérmérsékletű, duzzadó életerejű s oly szabadságszerető lélek, milyen G. Brunoval a kolostorba zárkózott, csakhamar meghasonlik a kolostori élet szellemi kényszerével és a föltétlen engedelmességet kívánó tekintély merevségével. «Bruno számára egy kolostorban — mondja Lewes, — csak két lehetőség volt: vagy rideg fanatismussá lesz benne csapongó energiája és mint Loyola is, az önmaga elleni küzdelemben és abban talál táplálékot, hogy mások akaratát a saját céljainak veti alá; — vagy pedig kutató, nyugtalan elméje, hirtávgytól ösztönözöttetve, főlebbvalóit fogja megfélemlíteni és bosszantani.»

Az eldöntés az utóbbi irányban megtörtént.

Jelzett tulajdonságait nem is említve, lelkesültsége, rajongó szeretete a természet iránt, mely, egyébként is B. lángoló érzékiségében, pezsgő vérében, mint fölötte uralkodó hatalom jelentkezett, — csakhamar conflictusba bonyolítja őt egy oly életpályával, hivatással, mely az égi kegy nevében szakadatlan küzdelmet kívánt a természettel szemben. — Hogy mikor jutott a benső meghasonlás tudatára és vajjon megelőzte-e ezt egy hosszabb-rövidebb ideig tartó rajongó buzgóság, jámborság, — az biztosan el nem dönthető. A költészet könnyebb fajaival való foglalkozás és azon enthusiasmus, melylyel a naprendszerrel e korban divó felfogásokban forradalmat előidéző *Kopernikus* felfedezései és a természet tanulmányozását célul tűző, a természettudományok művelésére társaságot is alapított *Telesio* tanai iránt viseltetett, korántsem volt alkalmas arra, hogy kibékítse őt a szerzetesi ruhával. — E körülmények valószínűvé teszik, hogy korán ellentétbe jutott a szerzetes étellel. Először nem annyira gondolkodó, mint inkább költői, az érzelmektől megrezegtetett lelke volt az, mely meghasonlott a zárdai légkörrel. Maga írja egyik művében, hogy ezen időben majd a tragikai, majd a komikai muzsa ragadta meg lelkét, de a censorok szigorúsága szellemének szabad röptét meggátolák és azt a képmutatás utálatos igája alá kényszeríték, miért is keserű érzelmekkel szívében, csak hébe-korba adhatott titkon kifejezést versekben érzelmeinek. Költői erejének ezen erőszakos visszfojtása keserítette őt el legelőször. Majd hova-tovább növekvő gyűlölettel telt el mindaz iránt, mi szerzetében tudománynak neveztetett, t. i. a scolastikus Aristotelismus ellen és az egyházas színezetű tudósokat, mint p. o. Raymundus Lullust és Cusai Miklóst főleg azért tanulja oly szorgalmasan, hogy új fegyvereket kovácsolhasson Aris-

toteles és az egyházi theologia ellen. Ily belső küzdelmek s előljáróival folytatott külső conflictusok között irhatta, vagy legalább vázlatosan elkészíthette azon szenvedélyes műveinek egyikét vagy másikat, miket később kinyomatott. Képzeltük, mily fogadtatásra talált tagtársai között ellenszenve Aristoteles iránt, ki ez időben úgyszólván lelánczolva tartotta fogva a szellemeket, s a hitnek oszlopát, támaszát képezte. Általán az egyes s a jövő irányt jelző gondolkodókat kivéve, a tudósok nagy tömege előtt a legnagyobb tekintély Aristoteles vala; e körül forgott a kor gondolkodása; a theologusok és philosophusok agyában, e körül, mint valami aczél ár körül keringtek a gondolatok. Őt megtámadni úgyszólván nagyobb bűn vala a jámbor szerzetesek előtt, mint kételkedni a hit dogmaiban. B. mindkettőt megtette: kételkedni kezdett az egyház dogmaiban, mint p. o. a transubstantiatio mysteriumában és oly vakmerő volt, hogy Aristotelest is megtámadni merészelt. Az eredmény az volt, hogy gyanús szemmel nézték rendtársai, félni kezdtek tőle és üldözték.

A Bertitől napfényre hozott okmányok szerint már mint novitiust az inquisitio fenyegette és be is nyújtották ellene a vádiratot, mely szerint a szentek tiszteletét megveti s szobájából, az egy keresztet kivéve, minden szent képet eltávolított. Azzal is vádolták, hogy Mária hét öröméről szóló vallásos iratot olvasó szerzetbeli testvérének egy izben azt mondotta volna: olvasson inkább okosabb dolgokat. — A vádiratot Ambrogio Pasqua prior azonban széttépte, de 1575-ben rendjének tartományfőnöke, eretnokség miatt, több pontból álló, de részleteiben eddig nem ismert súlyos váddal lépett föl ellene. Bruno, ki időközben fölszenteltetett és meg is tartotta első miséjét a nápolyi Campagna városban, belátta, hogy e vád igen veszélyes lehet reá nézve annál inkább, mert szerzetbeli társai személyes ellenségeskedésekkel és rosszakarattal viseltettek iránta. — Félvén a bebörtönöztetéstől, elhagyta Nápolyt és Rómába ment azon szándékkal, hogy itt majd a rend főfelügyelőjénél személyesen védeni fogja magát. — Időközben értesült azonban, hogy ellene a vádak mindinkább összehalmozódtak és megtalálták Erasmus azon egyik tiltott könyvét is, melyet B. menekülése előtt a kolostor egy félreeső helyére eldobott.

E hírek következtében sietett Rómát is elhagyni és megkezdé nyugtalan életét. Ledobta a barát-csuhát, mely nézete szerint hazugságba zárta és bár száműzve lett, de szabadnak és boldognak érezte magát. Hogy mily boldogsággal töltötte el fölszabadulása, azt mun-

káiban több helyen, de leginkább Del infinito cz. munkája elé tett sonettejében fejezi ki: «Kiszabadultam a szűk és sötét börtönből, melyben annyi éven keresztül a tévedés lebilincselve őrzött; hol hagyjam a lánczot, melyet irigy és vad ellenségem keze rám fűzött?»

Vándorbottal kezében, szerencsétlen versenytársai: Campanella és Vanini módjára, mintegy új világnézet fáradhatatlan harczosa, bebarangolta Olasz-, Francia-, Angol- és Németországot, miért is ellenségei a philosophia kóbor lovagjának nevezik.

Harminczadik évéhez közel volt, midőn megkezdette kalandos vándorlásait és a kor felfogása elleni küzdelmét. Ez időtől fogva élete folytonos harc volt győzelem nélkül. Nyugta sehol sem volt, mert sehol sem talált, vagy legalább hosszabb időre nem, oly hallgatóságra, mely érzékkel birt volna tanai iránt és még kevésbé talált oly nyomdászokra, kik hajlandók lettek volna tanait az utódok számára megörökíteni.

Ha az egyik országban üldözöbe vették, egy másikba menekült, elhintvén mindenütt a forradalom, a lázadás csiráit, megingatván mindenütt az uralkodó vélemény hatalmát. — Különös egy idő volt ez, — írja Lewes H. György e korszak jellemzésében — a komoly emberre nézve szomorú, majdnem reménytelen. Az egyház belsőleg roskadozott, külsőleg meg volt támadva. Az alrendű papságot általán tönkretette a tudatlanság, közömbösség és érzékiség. Az egyház nagyjai, ha ugyan felvilágosodottabbak voltak, akkor is csak epikureusok és lelketlen philologisálók voltak.

A reformatio rettegésbe ejtette a világot, főkép az egyházit. — Az inquisitio hanyatlatni érezvén hatalmát, annál éberebb és kegyetlenebb volt; de azért még ennek tagjai között is voltak skeptikusok. *A képmutatással színezett skepticismus volt a kor betegsége.* És ez elhatott már mindenhová — a kolostorból a bibornok palotájába. A skepticismus azonban csak átmeneti állapot; minden időben és korban ez sarkal az újításra. Újítóknak pedig nem volt hiány a 16-ik században. A Luther támasztotta mozgalomról felesleges e helyen szólnunk. A 16-ik század a történelemben mint forradalmi század válik ki; — nemcsak azon bilincseket törte szét, melyek Európát Rómához lánczolták, hanem azokat is szétépte, melyek a philosophiát a scholasticismushoz és Aristoteleshez lánczolták; fölszabadította az emberi ész; a gondolatok és a tettek szabadságát hirdeté! *

* Lewes i. m. 323. l.

Csodálatos színvegyületet mutat e kor, mely B.-t szülte. Hittől elhagyatottabb század alig volt, mint a XVI. és sokban igazuk van azoknak, kik azt állítják, hogy B., az istentől ittas, vallásosabb volt, mint ellenségeinek táborá és hogy tulajdonképen csak színlelt hitnek lett áldozata. Különösen kiaszott a hit a heves román népeknél, míg a german tartományokban Luther tanai úgy hatottak, mint az eltikkadt vetésre a jótékony nyári eső. — Minden erjedésben van e korszakban s mint izzó kohóban a legellentétebb eszmék forronganak, hogy megalakítsák a jövő új időszak alakját.

E korszak, mint minden átmeneti kor hasonlít a szürkülethez mely ép úgy tartozik az éjhez, mint a reggelhez; e korszak magában rejti egyrészt a múlt romjait, másrészt a jövő csiréit. A multhoz tartozó vonása volt e kornak az Aristotelesimádás. Aristoteles foglalkoztatta majdnem kétezer éven keresztül a pogányok, mohamedánok, keresztények és zsidók tudósait, kik előtt a logikában, dialektikában, művészetben és új gondolatok szervezésében vezérlő fáklya vala. Plato e ravasz tanítványán, és Nagy Sándor még ravaszabb mesterén alapszik minden egyházbölcsesség, a dogmának philosophiai megállapítása, a jesuitismus dialektikai ereje és a római kuriának nagy emberismerettel összekötött politikája. Aristoteles volt az egyház Goliátja és csak nagy nehezen menekült meg a szentté avatástól. Aristoteles rokonértelmű volt az észszel. Logikáját és metaphysikáját a Ptolemaios csillagászati rendszerével együtt a keresztény hit szükséges részeinek nézték.

Másrészt e korszak nem nélkülözötte az új szellem előőrseit sem s igazságtalanok lennének az egyház és a scholasticismus irányában, ha ki nem emelnék azon körülményt, hogy az újítók nagyrésze ezek kebeléből került ki. Hogy oly genialis emberek, mint Kopernikus, Luther, Bruno stb. kerülhettek ki a kolostorokból és egyházi állásokból: azt bizonyítja, hogy az egyház kolostoraiban, intézményeiben, azon kor vallásos mozgalmában rendkívül nagy szellemi elem lakozott s tekintsünk bár kicsinyléssel a középkori scholastikának azon törekvésére, mely az értelem előtt az aristotelesi logika segélyével a vallást igazolni akarta, de azt el kell ismernünk, hogy meseszerű gymnastikája volt a szellemnek, melynek izmait a vallás nagy problémáinak bebizonyításaival csodálatosan megedzette és érthető, hogy a szent atya napjainkban a lenézett középkor ezen szellemi athletikáját újra visszaállítani akarja azzal, hogy a scholasticismus legnagyobb alakjának, Aquinói

Szt-Tamásnak tanulmányozását oly melegen ajánlja az egyház fainak. — Az újítók és ezek között B. bajosan fejthették volna ki tanait, ha előbb a kolostorok magányában s az egyház kebelében a scholasticismus athletikájával szellemöknök izmait meg nem erősítették volna. Folyton szaporodott azok száma, kik Aristotelest s ezzel együtt a scholasticismust megtámadták és az észnek hivatásául nem egyedül azt tűzték ki, hogy egyoldalúlag az egyház szolgálatában álljon, hanem, hogy a természetet vizsgálja, tanulmányozza. — Ez előrsök az emberek figyelmét, szemét az égiekre a földre, a természetre kezdék irányítani és sejtették, hogy múlni kezd az idő, midőn az egyháziaskodás volt a mértéke a philosophia értékének. Az újítók tanai is az ókori tudományosságnak csak imént föltárt kincseiből táplálkoztak, de nem Aristotelest, hanem Pythagorast, Platot, Plotinost, Lucretiust törekedtek életre ébreszteni. Az ókor rendszerei újra ébrednek; az elmúlt időkhöz való visszafordulás azonban a jövőre való előkészülés. Ha azon helyről ugrunk, — írja Lewes, — a hol állunk, nem jutunk messzire, hátrafelé kell előbb egy pár lépést tennünk, hogy neki lendülhessünk. Természetes, hogy a kibontakozás a régi világnézetből csak lassanként ment, de az új szellem első derengésénél is észrevehető azon törekvés a philosophiában, mely az egyházzal szemben egy elfogulatlan és szabad helyzet elfoglalására igyekszik. Az új szellem első hívei bár pogány agyúak, de katolikus szívűek valának. Meglátszik azonban náluk is, hogy a philosophiát a theologia szolgálója helyett világbölcseséggé akarják átváltoztatni, mely oly független, önálló legyen az egyháztól, mint akkor volt, midőn az egyház még nem létezett. A természetes fejlődésnek megfelelően — mondja Erdmann — e czél úgy éretett el, hogy először is lazulni kezd azon kötelék, mely a philosophiát az egyházzal összeköté; azután elszakad, végre feledésbe megy a régi viszony.

Az első stadiumnak megfelel a barátságos magatartás, viszony szemben az egyházi hívéssel; a másodiknak a gyűlölet, a harmadiknak a közöny, a nem törődés. E három fokon megy keresztül a világbölcsesség ott is, hol az érzéki, ott is, hol az erkölcsi világ tárgya vizsgálatainak. — A scholastika alatt háttérbe szorult és csak utolsó korszakában némileg ismét előtérbe jutott physika és politika ismét, mint az ókorban, a philosophia legfőbb részeivé lettek, úgy hogy B. közvetlen előzői közül ez átmeneti korban nem egy tudóst találunk, kik majdnem kizárólag természetbölcselek vagy politikusok, ritkán s ekkor sem egyenlő mértékben, egyszerre természetbölcselek és politikusok volnának.

Az orvostudományokban korszakot alkotó *Paracelsus* orvos (1493—1541.) a philosophiában is új korszakot kezd. Aristotelessel polemizál és az összes philosophiai vizsgálatok központjául a természetet teszi. A philosophia működési téréül a természetet jelöli ki és kizár belőle minden theológiát. A philosophia egyetlen és összes tárgya: a természet; a philosophia a megismert azaz az érzékileg nem látható idealis természet, valamint a természet látható, realis philosophia. — A philosophia a világ tudománya.

Hieronymus *Cardanus* orvos szerint (1500—1576) az összes létezők összefüggő egésznek alkotnak; ezen egység alapja a világlélek, anima mundi, melynek megjelenési formája — a hó.

Bernhardinus *Telesius* (1508—1586.) egészen a természettudományokra adta magát, melyek hova-tovább Aristoteles ellenévé tevék. Kimondja, hogy csak észrevésekre támaszkodik és csak a magához mindig hű természet után halad, hogy elbeszélhesse, mint működik e természet. Nem könyvekből, hanem megfigyelésekből merített. Hangsúlyozza a változhatatlan törvényekhez kötött természetereket; ezekből és nem titokzatos phantasmagoriákból magyarázza a világot.

Ezekhez csatlakozik Francesco *Patrizzi* (1529—1593.), ki gyűlölettel van Aristoteles iránt eltelve.

Bár ezek valamennyien kijelenték, hogy az egyház itéletének alávetik magokat és nincs okunk kételkedni, hogy ragaszkodásuk a róm. kath. egyházhoz őszinte volt, de azért még sem kerülhették el az egyházi censurát, mert a folytonos polemia az ellen, ki végre is a theologia támasza volt, nem lehetett hasznára. Az egyház jobban látott, mint ők. Az új tanokat legfőlebb csak azoknál nézhette el az egyház, kik megmutatták, hogy a lényeges dogmák az új elvekből ép úgy vagy még jobban levezethetők, mint Aristoteles tanaiból, de *Cardanus*, *Telesio* és *Patrizzi* e főtanokat meg sem említék. — Tisztázni kellett tehát az ügyet; a helyzet tarthatatlan volt. Ezek álláspontját bizonytalannak, határozatlannak, kétségesnek, ingadozónak tartotta az egyház és veszélyesnek különösen oly laikusoknál, kiket a világ annyira fogva tart, hogy közülök a legjelesebbet (*Telesio*-t) a fölajánlott püspöki szék sem volt képes arra bírni, miszerint a házasságról és a családi életről lemondjon. Világosságot és határozottságot kellett e tanok és az egyház közti viszonyba behozni. Ezt tenni az önmagát védő egyház véderejének kötelékében állóknak jutott feladatul. — Derített is világosságot ezen ügyre azon rend két szerzetese, mely a

scholastika virágzó korában a vezérlő szerepet játszotta, mely azonban e korban majdnem elnémult. Haza-, jellem- és sorsban oly közel álló két dömés azonban — Campanella és Bruno — egészen ellentétes irányban haladnak. — Az elsőt (1568—1639.) az új, Telesió-tól tanított elvek enthusiasmmussal töltik el és szerzőjüket, mint Aristoteles ellenségét a legelső philosophusnak mondja és költeményben magasztalja. E tanok őt arra buzdítják, hogy az egyház szervezetét és dogmáit minden újítóval szemben megvédje és megegyezésüket az ős egyház tanaival kimutassa. Még a föld mozgásának tanát illetőleg is megkísérli a bebizonyítást, miszerint nem veszélyes a hitre. — Roppant tudományos készséggel és nagy szónoki erővel előadott fejtegetéseit azonban irigységgel vegyes bizalmatlansággal fogadták és azon ürügy alatt, hogy a spanyol uralom ellen a törökkel conspiral, bezárták. 27 évig volt fogva 50 különböző börtönben és 7 kínvallatást szenvedett. Midőn kiszabadult új üldözések fenyegették őt és kénytelen volt Rómából elmenekülni.

Szerinte Isten kinyilatkoztatását két könyvben írta meg: a világ és a biblia könyvében; az egyik a codex vivus, a másik a codex scriptus emezt a hittel, amazt az észrevevéssel sajtátítjuk el.

Az összes világi hatalmak között legtöbbször becsüli azokat, melyek leginkább oltalmazói és szirtjei valának a katholicismusnak és annyira lelkesedik a világi uralommal fölruházott pápaság iránt, hogy határozott előszeretetet mutat szemben azon renddel, a jezsuitákkal, mely kezdettől, létezésének első percétől fogva feladatának tartotta a pápaságot elleneitől megvédelmezni.

A másikat azonban az új természetnézletek iránti lelkesedése arra bírja, hogy először a rend lánczait széttöri azután az Aristoteles elleni harcot az egyházra is kiterjeszti, továbbá azon személyeket és helyeket, az angol királynőt és Wittenbergát, kik és melyek Rómát leginkább gyűlölték, enthusiasmmussal magasztalja, végre a jezsuitákat csak gyűlölni tudta és e gyűlöleteért életével lakolt.*

Bruno az előőrsök azon kis csapatához tartozott, kik, miként a középkorban a lovagok a keresztény eszmék terjesztéseért hősi kalandokra indultak hírvirágot szedni gyöngyös koszorúba, úgy ők is, mint a szellem, a gondolat és szólásszabadság lovagjai, kalandokra mentek a mult idők, az előítéletek sárkányai ellen. — Azok közé tar-

* Erdmann idézett műve I., 530. lap.

tozik, kiknek az ó-kori bölcsek Pythagoras, Plato, Plotinus, Lucretius voltak tanítói, de kik e pogány bölseletben nem az egyház dogmáinak fölezcizomázásait keresték; kik ellenzéki állást foglaltak el Aristotelessel szemben; kik a régiiek, naiv gyermekies felfogásával szakítva hirdeték, Aristoteles tanaival ellentétben, hogy a föld forog, a világ végtelen és örökös, általános átalakulásoknak van kitéve; kik a természet mély titkaihoz vezető kulcsokat a gyöngye emberi kezekben levőknek állíták és az uralkodó tekintélynek ellenszegülve, az emberi észet magasztalák. B. az új aerának első föllelkedett költője, profétája és vértanúja. Főleg nyílt eltérése Aristotelestől, kivel daczolni és kinek logikáját kigúnyolni merészelt: dühbe hozta az uralkodó pártot és azért mindenünnen az üldözök elől menekülnie kellett.

Száműzetésének első három éveiben (1576—1579.) szerzetesi csuhájának letevése, állásának és valódi nevének elhallgatásával betutazza Észak-Olaszországot. Rómából Civita-vechia-ba, Genuába, Nolibá, Savonaba, Paviába, Velenczébe, Paduába, Bresciába és végre Milanoba megy. Itt-ott szabadelvű szellemi rokonai támogatják és jobbára a gyermekek privat oktatásával tartja fenn magát. Velenczében, hogy egy kis pénz magra tegyen szert, egy kis könyvet nyomtatott ki «Az idők jeleiről», melyet szintén elveszettnek kell tartanunk. A hosszabb tartózkodást az egyes helyeken lehetlenné tevék az inquisitio véreibe, melyek őt mindenhol fölzaklatták és végre a határból kiüldözték.

Paduai barátainak tanácsára s valószínűleg azért, hogy mint szerzetes jobban számíthat támogatásra, Bergamoban csuhát készített és szerzetesi ruhában a calvinismus Sionjába, Genfbe megy, az olasz protestansok asylumába.

További élettörténetét Lewes, Erdmann, Kuhlenbeck adatai, de főleg Berti, Dufour okmányai és B. iratai alapján a következőkben állítjuk össze. Genfben az olasz számkivetettek gyarmata telepedett le, és ezek feje, a nápolyi Galeazzo *Caraccioli*, marchese di Vico a barát csuha levetésére bírta. Az olasz protestansok fölruházták azután karddal és kalappal és életfentartásáról gondoskodtak, a mennyiben a könyvnyomó intézetekben javító állást szereztek neki, erősen buzdítván őt a calvinista francia és olasz papok praedicationak gyakori hallgatására. Ezt ugyan megtette, de a községbe magát föl nem vétette, jóllehet tudtára adták, hogyha nem lesz protestans további támogatásra nem számíthat. Keserűen csalatkozott azon reményeiben, hogy Genfben a vallásszabadság védbástyájára talál. A római eretnek-

üldözés Charybdiséből menekültet, itt a reformatus fanatizmus Skyllája, a merevséggel határos vallásos szigor, az Aristotelest imádó mindenható Beza fenyegette. A protestansok tolakodó áttérítési törekvéseire B. azzal felelt, hogy megtámadta egyik fő emberüket, a genfi philosophia tanárának, Antoine de la Faye-nek nézeteit egy kis, azóta elveszett munkában. Az egyházközség e miatt őt és a nyomdászt börtönbe vetette. Kikerülte ugyan Servetus spanyol orvosnak és philosophusnak sorsát, kit 23 évvel azelőtt Calvin mint eretneket és mint szentháromságtagadót Gentben megégettetett, de több napig fogva tartatott és csak miután formális visszavonást csikartak ki tőle, eresztették szabadon. — Genfbe érkezte után három hónap múlva végre lerázhatta saruiról Genf porát és eltávozott e városból, magával vivén a gyűlöletet e reformáltak vakbuzgósága és szellemi fennhéjázása ellen, kik véleménye szerint a keresztény vallást nem reformálták, hanem deformálták. Genfből Lyonba vándorol, hol hasztalan keresett az életet fentartó foglalkozást. Rövid időzés után Toulouseba, Franciaország akkori leghíresebb s 1000 növendékkel bíró egyetemének székhelyére megy. Itt talál először huzamosabb otthont száműzetésében. Az itteni egyetemen doctoratusi rangot, sőt egy rendes bölcsészeti tanszék tanári állását is megnyeri és két éven át Aristotelesnek az életről írott könyvéről és az astronomiáról tart felolvasásokat. — A francia polgárháború folytán előállott nyugtalanságok miatt, miközben Navarrai Henrik az 1580. év tavaszán csapataival a környéken keresztül vonul; másrészt vihart keltvén tanaival az aristotelikusok között és felidézvén társainak irigységét: arra határozta el magát, hogy búcsút mond Toulousenak és Párisba menekült, melynek utczái a sz. Bertalan éjben elontott vértől voltak még sikamlósak. Nem lehetett volna csodálni, ha azonnal kivégzik; azonban a tudományokat szerető III. Henrik király kegyeibe fogadta s nemcsak megengedte, hogy a Sorbonneban előadásokat tarttasson, hanem díjazott rendes tanári állással is megkínálá, ha magát mise hallgatásra kötelezi. B. e föltételt nem fogadta el, pedig a «La messe ou la mort!» (mise vagy halál) fenyegető vészkiáltás visszhangja még bizonyára az emberek fülében csengett. Különös, hogy B. e föltétel ellenére nemcsak folytatta a Sorbonneban előadásait, hanem még népszerű is lett. — Párisban e rendkívül tehetséges ember, kiről egyik tanítványa: Raphael Eglinus, Caesarra emlékeztetve mondja, hogy «oly gyors és élénk gondolkodási erővel volt megáldva, miszerint füllábon állva egyszerre gondolkodni és diktálni képes volt oly gyorsan, a mily

gyorsan csak követhette a toll:» — az akadémiai körökön kívül is sok bámulót szerzett. Felolvasásokat tartott az istenről és tributumairól, a spanyol mystikus Raymundus Lullus-tól megállapított emlékeztető művészetéről, az úgynevezett ars magna-ról. Ez utóbbi körülforognak jobbára munkái is, miket Párisban kinyomatott és melyek a következők: *Cantus Circaeus*, *Compendiosa architectura artis Lullii* és *de umbris idearum*. Ez utóbbi műve érinti ugyan metaphysikáját, de csakhamar belátta, hogy tanainak tulajdonképeni belső mivoltát Párisban ki nem fejtheti. Olyanra sem talált, ki munkáit kinyomatni merészelte volna Franciaországban. «De umbris idearum», az eszmék árnyékairól cz. művét III. Henriknek ajánlotta viszonzásul azon kegyekért, miket a király irányában tanúsított. B. hírneve Párisban oly nagy volt, hogy e király egy ízben magához is kérette B.-t megkérdezvén tőle vajjon a Lull-féle művészet nem alapszik-e magikus erőkön? B. természetesen tagadólag felelt.

Nagy hírnevét főleg szónoki tehetségeinek köszönte. Abélard óta, ki Páris deákságát elragadta ékesszólásával, nem fogadtak még tanárt oly lelkesedéssel mint B.-t. A fiatal, szép, ékesszóló és elmés férfiü modora és ügye egyaránt elragadta a hallgatókat. Szónoklatait mindig állva adta elő. Használta fölvaltva a szónoklat minden formáját, mint Lewes mondja; fölemelkedett a képzelet léges magaslataiba, majd meg a sikamlósság és bohózatosság mocsarába szállott le; — hol méltóságos, prófétai és szenvedélyes, hol éles és vitázó, hol meg képzelgő és elméskedő volt. A tanári komolyság egyhangúságát tehát mellőzték szónoklatai. A kor előítéleteit és tanait azonban nem merte még ez alkalommal nyíltan megtámadni; ez második párisi látogatására maradt, miután előbb Angolországban oly módon tanult meg beszélni, a mint komoly férfiühoz illik.

A hovatovább növekvő nyugtalanságok a politikailag erőtlen király alatt, ki később egy gyilkos szerzetes áldozata is lett, — arra birta B.-t, hogy Franciaországot elhagyja. A király és más magas állású tisztelőinek ajánló levelével 1582-ben Londonba ment, hol akkor az idegenekkel nagyra voltak. A francia követ, Maria Stuart diplomaciai megbízottja, Castelnau Mihály, Mauvissière ura, házában szabad menedéket nyújtott neki. — Nála töltötte (1583—1585.), mint B. maga mondja, életének legboldogabb idejét. Kiváló elméssel érintkezett itt; házigazdáján kívül a nemes lord Sidney, Anglia «utolsó lovagja» és ennek Pyladese, sir Fulke Gréville, Dyer, Harvey tisztelettel s barátsággal

vették őt körül. — Bacon, Shakspere társaságát is valószínűleg élvezhette. A pápa ellenes Erzsébet udvarában déltáji szíve sem maradt érzéketlen az angol nők szépsége és kelleme iránt. Ezek gyöngéd hódolata illatozó rózsát szótt a hazátlan, mert a nagy világhoz tartozó, költő és gondolkodó terhes babérkoszorújába. — Ő, ki a nők megvetésében Schopenhauerhez közeledik, az angol asszonyokat és szűzeket, mint nemük erényes kivételeit magasztalja; különösen dicsőíti Bosztel Máriát. Néhány, ez időből való sonette-je sejteni engedi, hogy a költőt más valami is áthatotta ez időben, nem pusztán philosophiai szenvedély.

Itteni tartózkodása volt talán életének legderültebb része. Magának Erzsébet királynőnek kegyeit is annyira megnyerte, hogy minden időben, bejelentés nélkül léphetett be hozzá.

E barátságos körből azonban csakhamar kiragadta őt a küzdő-térre harczolni vágyó lelke.

Nemsokára Angolországba érkezte után ugyanis Oxfordban, a kor szokásaként, nyilvános vitázásokat, szellemi harczjátékokat rendeztek, melyben az értelem lovagjai vettek részt. — Fölszólítottak mindenkit, kinek kedvére volt a vitatkozás. B. is a harcztérre lépett, Oxford pedig legkitünőbb embereit szemelte ki Aristoteles és Ptolomaios védelmére.

A bölcseleg e harczának lefolyásáról nincs tudomásunk. B. azt mondja, hogy «15-ször fojtotta el nyomorult és csak piszkolódni tudó ellenfelének szavát», de a nápolyi ember ily dolgokban igen kérkedő volt. Annyi bizonyos, hogy föltünést okozott tanai nagyon meglepték az összegyűlteket.

E siker alapján az oxfordi egyetemi tanácstól engedelmet kért, hogy szabadon taníthasson és az egyetem kancellárjához benyújtott egy «Explicatio triginta sigillorum», a 30 pecsét megmagyarázásáról szóló, Lull-féle iratot, melyben szokott fenhéjázásával azt mondja magáról, hogy «ő az Oxfordon előadottnál tökéletesebb theologiának doctora és tisztább bölcselegnek tanára». Az engedélyt megadták neki; valószínűleg mert Erzsébet pártfogolta. — Felolvasásokat tartott az asztronomiáról és a lélek hallhatatlanságáról. Ez utóbbi tant nem Aristoteles, hanem az új-platonismus szerint adta elő, mely az életet rövid harcznak nézi, melyen a léleknek keresztül kell mennie, mielőtt az örökkévaló élet fényében részesülhetne. Tana a halhatatlanságról a lélekvándorlás egy neme volt. Lehet, hogy e tant elragadó ékes-szólással adta elő, de bizonyára visszatetsző volt az oxfordi szaktudó-

sok körében, melyről B. azt mondja, hogy «vaskalaposok gyülekezete volt, melynek tudatlansága, fenhéjázása és parasztos durvasága egy Jóbót is kihozott volna türelméből».

Mondottuk, hogy B. még Erzsébet királynő kegyeivel is dicsekedhetett. El is halmozta őt hízgelgésekkel; elnevezte őt «Dianának éjszak nymphái között.» «Az egyetlen Diana, ki köztetek van ép úgy, mint a nap az égi testek között.» A protestans királynénak, a pápaság e nagy ellenségének ilyen dicsőítése későbbi vádlóinak szemében nem a legkisebbik bűne volt. — Azonban még Erzsébet pártfogása sem használt neki ez alkalommal, mert oly nagy volt ellene Oxfordban a theologusok és a tudósok közt a fölháborodás, hogy csakhamar véget vetettek felolvasásainak. B. azzal bosszulta meg magát, hogy kiadta «La cena delle ceneri» (Hamvazó szerdai vacsora) cz. dialogusát, melyben Oxfordot «az igazi tudományosság özvegyének» nevezte el és néhány akkori nevezetes személyiséget satirikusan megtámad. Egy más művében azonban kijelenti, hogy ezt nem önző privát érdekekből, vagy aljas haszonból tette, hanem hön szeretett anyjának, a philosophiának megsértett tekintélye miatt, mert most minden haszontalan pedans, minden tudatlan, könyvekkel terhelt szamar a családhoz tartozónak adja ki magát növesztvén hosszú szakállt és fölvevén mindenféle különös modort.

E satirikus munkájában az Erzsébet uralkodása alatti társadalmi állapotokra vonatkozó érdekes kitéréseken kívül egyébként Kopernikus tanait adja elő; hirdeti a világegyetem végtelenségét, melynek sem központja, sem körszéle nincs; állítja, hogy mozgó földünk ugyanazokból az anyagokból való, mint a többi holygók s hogy minden, mi létezik: él, úgy, hogy a világ, mint Plato Timaiosban mondja, egy roppant nagy állathoz hasonlítható. Védi tanát azok ellen, kik a szent írás tekintélyét hozzák fel ellene; szerinte a biblia nem tudományra, hanem erkölcsre akar tanítani; a kinyilatkoztatás nem a physikára, hanem az erkölcsre vonatkozik, azért használ a biblia a köznép által is megérthető kifejezéseket és azért fogadja el a közönséges nézeteket.

B. Oxfordból londoni barátai körébe vonult vissza és végre elérkezettnek látta az időt arra, hogy tanainak tulajdonképeni titkait közölje barátaival és a világgal. Franciaországból vele jött tanult nyomdász, Vautrollier segélyével kinyomatta a már említett *La cena* stb. kívül a következő olasz műveket: *Della causa, principio ed uno* = az okról, a kezdetről és az egységről [Von der Ursache, dem Anfang und dem einen, übers. von Rixner, *Siber* (Leben und Lehren einiger

berühmter Physiker V. 1824) und Lasson (Kirchmanns Bibliothek]; «Del Infinito Universo e mondi», melyben a végtelenségről, a világegyetemről és a lakott világok sokaságáról beszél; «Spaccio della bestia trionfante» = a diadalmas marha elűzetéséről; «Cabala del Cavallo Pegaseo coll'aggiunta del'asino Cillenico» = a pegazusi lónak kabbalája a cyllenai számmal együtt; «Degli Eroici Furosi» = a hősi szenvedelmekről. Ez utóbbi művét maga B. philosophiája «magas énekének» nevezi. A költészet tüze lángol ebben a philosophia mély gondolatai között. E könyv sonettei szerint B., ki Petrarca tanítványának vallja magát, egy oly hölgy szolgálatának szenteli életét, ki fölülmulja még Laurát is; imádásra méltóbb minden földi szépségnél: e hölgy az isteni tökéletesség örökké való mystikus képe. Méltatlan egy férfihoz, így szól ő, hogy egy nő után epedjen, hogy ennek áldozza föl egy nagy lélek egész teljét és tehetségét, mit jobb az istenség után való törekvésnek szentelni. A bölcsesség, mely igazság és szépség egyben — ez az igazi hős imádott idealja. Szeresd az asszonyt, ha kedved van hozzá, de ne feledd a végtelent is szeretni. Az igazság minden hősi lélek tápláléka; az igazság keresése a hős egyetlen méltó foglalkozása

A már jelzett «Explicatio triginta sigillorum», a «Sigillus sigillorum» függelékkal szintén Londonban látott napvilágot, de inkább methodusát, mint tanait érdeklik. Jellemző, hogy azon iratai, melyek leginkább lehelnek gyűlöletet az egyházi philosophia iránt, — profan nemzeti nyelven és nem a hivatalos latin nyelven írvák.

Castelnau az 1585. évben követségi helyéről elhivatott és vele együtt B. is Párisba tért vissza, hogy a Quartier Latin ragaszkodását újra kinyerje. Égvén a vágytól, hogy az időközben benne teljesen megérett világnézetét a Sorbonne-ban, a középkori scholasticismus e fellegvárában egészen és teljesen hirdethesse és megvédhesse: a Sorbonne rektorának, Jean Filesacnak egy 150 tétel tartalmazó tudományos hitvallást nyújtott be ezen classikus czím alatt: «Excubitor» (ébresztő). Engedélyt nyert, hogy Aristoteles physikája fölött nyilvános vitatkozásokat kezdessen. E vitatkozások B. elüoklete alatt a párisi egyetem nagytermében académiái pompákkal megtörténtek és — az új és a régi korszak mérkőzött meg — 3 napig tartottak. B. tételeit (Articuli de natura et mundi), melyek Aristoteles physikája ellen fölállítottak, B. egy tehetséges fiatal francia tanítványa Hennequin János védte; szóba hozattak a természet, a világegyetem

s a föld forgásának nagy kérdései. B. félre dobta a fátyolt — tisztára kifejtette nézeteit. Az aristotelesi nézetek e heves megtámadása megszülte a természetes hatást és bebizonyult igazsága B. hasonlatának, melyet az új eszme keletkezése és a hajnalpír között von: «Midőn az aranyos kelet titanja megereszti tüzes lovait és a nyirkos est álmodozó csendét félbeszakítja, akkor a zord pásztor szarvasmarhái bogni, a mezők szamarai ordítani kezdenek; pocsolyájukban fetrengve éktelen rőfögéssel siketítő zajt csapnak az agyaras vadkanok; a tigrisek, medvék, oroszlányok, farkasok a ravasz rókákkal együtt kidugják fejüket odúikból, hogy áttekintsék zsákmányterületüket és hangoztatják állati keblükből morgásukat, ordításukat, bőgésüket és sivitásukat.»

A gyűlölettel telt fölháborodás viharja miatt, mit B. a hagyományos szellemben megdermedt tudósokban felkeltett, kényszerülve volt néhány nap múlva Párisból újra menekülni. Párisban tartózkodása alatt lett nyomatva «Figuratio Aristotelici auditus physici» cz. műve is.

Azon reményben, hogy Luther és Kopernikus hazájában, türelemre és érdekeltségre találjanak tanai: Németországba igyekezett bevinni az újítás szellemét. — Mainz nyomdáiban 12 napon át hasztalanul keresvén alkalmazást, Marburgba utazott és azon szándékkal, hogy academiái tanári tevékenységét újra megkezdi, az ottani egyetem kötelékébe jegyeztette be magát 1586. júl. 25-én, mint «a római theologia doctora».

«Mínthogy azonban — írja az akkori rector Nigidius az egyetem albumában — «nyomós okoknál fogva — arduas propter causas — «nem adatott engedély, hogy nyilvános philosophiai előadásokat tarthasson: annyira dühbe jött, hogy a saját házában legyalázott és kifejezte, hogy ezek után nincs kedve az academia tagjaként szerepelni. E kívánságnak megfelelően kitörültem tehát az egyetem albumából».

Elment tehát Wittenbergába, hol Németországnak ez időben tagadhatatlanul legelső egyeteme volt, és mely félszázaddal ezelőtt Luthernek működési tere vala, és itt meg is találta az anyira áhított szellemi szabadságot. Teljes két évig tanított itt a bámuló hallgatóság zajos népszerűsége közepette, de különben óvatosan kerülte a lutheranizmus sajátos nézeteivel való összetűzést. Felolvasásokat tartott és írt Aristoteles organonjáról, a retorika-, a matematika-, physika- és metaphysikáról, nem különben az elmaradhatatlan Lull-féle művészetéről. Mondják, hogy beszédet tartott a sátán védelmére is. Wittenbergában 1588-ig a következő munkákat nyomatta ki:

«Acrotismus»-t, mely párisi tételeit és ezeknek védelmét foglalja magában; «De lampade combinatoria Lulliana ad amplissim.»; «De progressu et lampade Logicorum.»; végre «Oratio valedictoria». Az 1612-ben megjelent «Arificium perorandi» cz. művét szintén itt mondotta 1587-ben tollba. — Az «Oratio valedictoria»-ban magasztalva említi Németországot, Cusanus, Paracelsus, Kopernikus és Luther hazáját, mint a szellemi szabadság sánczát és védbástyáját szemben a római babona uralmával és Wittenbergát Németország Athenjének nevezi.

«A wittenbergaiak vallásáról nem is kérdezték, sőt az ismeretlen, fejedelmi ajánlattal nem bírónak és Franciaországból menekülőnek nemcsak megengedték, hogy a philosophiáról előadásokat tarthat, hanem még azt is megengedték, hogy oly tanokat hirdessen, melyek a hagyományos, az egyháztanoktól szentesített világfelfoggással ellenkeztek, sőt éppen a theologia megsemmisítését czélozták. Nem tettek úgy, mint Toulouse, Páris és Oxford professorai, kik az új világnézet fölött orrukat fintorgatták, grimasseokat vágtak, hasukat fölöffesztették és az asztalon doromboltak, hanem életfelfogásuk és tudományuk fényéhez méltón viselkedtek vele szemben és teljes philosophiai szabadság élvezetében részesítették.»

Daczára e türelemnek, teljes szólás-szabadságnak és népszerűségnek, mégis elhagyja és pedig önként Wittenbergát. Tartott ugyanis attól, hogy Krell kanczellárnak az 1588. év tavaszán megkezdett calvinista uralma türelmetlen lesz; egyébként is az újítás szelleme áthatotta nyugtalan lelkét és ez hajtotta őt városról-városra. Vakmerőségét mutatja azon körülmény, hogy Wittenbergából, a lutheranizmus központjából Prágába, a katholicizmus központjába ment. Az itt tartózkodó tudós Rudolf uralkodónak átadta «a kor matematikusai ellen» kinyomtatott 160 tételét. (Articuli centum sex adversus mathematicos hujus temporis.) Rudolf 300 tallérral ajándékozta meg viszonzásul hódolatáért. Szabadabb légkörre, rokonérzésre és gyámolításra nem találván, miután kinyomatta «De specierum scrutinio» cz. művét, hat havi itt tartózkodás után Helmstaedtbe ment, hova Brunot, kit híre megelőzött, Braunschweig szellemes hercege, Gyula hívta meg az éppen akkor fölállított főiskolájához. Szerencsétlenségére odaérkezte után 3 hónap múlva meghalt fejedelmi pártfogója. B. «Oratio consolatoria» című halotti beszédben róttá le kegyeletét.

Az elhaltnak fia, Henrik Gyula herceg szintén kegyeivel halmozta el. Azonban a fejedelem kegyei sem menthették őt meg az orthodoxok

fanatismusától; egyházi átokkal nyilvánosan excommunicáltak. B. igazolta ugyan magát; az ítélet megsemmisített és egy évig ugyan még Helmstaedtben maradt, de e torzsalkodás elkeseríté itteni tartózkodását és azért 1590-ben a majnai Frankfurtra ment, hol egyelőre lemondván az académiái működésről, teljes visszavonultságban élt. Wechel nyomdásznál alkalmazást és a karmeliták kolostorában lakást talált; ez utóbbinak perjele bámulta lángeszét és tudományát, ámbar vallásbeli nézetei fölött voltak némi kétségei. — Itt Frankfurtra nyomatta ki «De imaginum signorum et idearum compositione» cz. művén kívül 3 latin, megjegyzésekkel ellátott tankölteményét, melyeket Henrik Gyula hercegnek ajánlt és melyek «Della causa és Del infinito» cz. olasz műveivel együtt tanainak alapos megismerésére nézve a legfontosabbak.

E latin nyelven írt tanköltemények a következők: «De triplici minimo et mensura» (A háromszoros kicsinyről és a mértékről); «De monade numero et figura (A valódról (monasról), a számról és az alakról); «De immenso et innumerabilibus sive de universo et mundis». (A végtelenről és megszámlálhatatlan világokról vagyis a világegyetemről és a világokról).

De Frankfurtra sem maradhatott. A frankfurti polgármesteri hivatal könyvében az 1590. esztendőből följegyezve találjuk, hogy «az idegen philosophusnak tudtára adatott, miszerini filléreit más valahol adogathatná ki».

Zürichbe ment ezután, hol tollba mondotta «Summa terminorum nataphysicorum» cz. művét, mely azonban csak 1595-ben jelent meg Zürichben és 1612-ben pedig kibővítve Marburgban. Zürichi tartózkodása alatt a hazájához való közeledés arányában növekvő honvágya végzetes lépésre bírja őt.

A frankfurti vásárról haza érkezett és Brunoval megismerkedett Ciotto nevű velencei könyvkereskedő oly nagy hírét költötte otthon bámulatos elméjének, hogy nagyban fölkelte egy hírneves nemes család sarjának, a fiatal Giovanni Mocenigonak kíváncsiságát, s mert ez azt hitte, hogy Lullus művészetével titkos és nagybecsű dolgokra fogja őt B. megtanítani, már Frankfurtból meghívta őt Velenczébe, ígervén neki palotájában gondtalan életet.

Az is a kor signaturájához tartozik, hogy az emberek ez időben erőszakkal, magikus erőkkal vagy művészi fogásokkal vélik egyszerre bevehetni, hatalmukba keríthetni az igazságot, mint valami várat.

Az 1591. év tavaszán B. engedett az ismételt meghívásnak és összes barátait elrémitő vakmerőséggel és könnyelműséggel ismét a rég elhagyott hazai földre teszi a lábát. Berohant, miként a lepke a tűzlángba! Lehet, hogy az őt többször elfogó halálsejtelem, melynek sonettejeiben nem egyszer kifejezést ad, a vértanúság utáni vágy, vagy a küzdelmeket kereső daczos, makacs jelleme s vihar-madárként a vihart áhítózó lelke: volt e lépésnek tulajdonképeni oka. Úgy látszik, eleinte nem igen bizott Mocenigoban, mert nem ment mindjárt hozzá, hanem előbb, bár rövid ideig, Velenczében és Paduában tartózkodott német tanulókat oktatva. 1592-ben azután átköltözik ifjú bámulójának palotájába, ki őt — mint maga Mocenigo bevallja — * gyóntatótyjának unszolására mint eretneket és istentagadót a «szent hivatal» előtt denunciálta. Az 1592. év május 22-ikének éjjelén, ép akkor, midőn B. árulást sejtve, holmiját rakosgatta, hogy Németországba visszatérjen, ép ekkor álnok gazdájának házában a gondolierek segítségével megkötöztetett, az inquisitionnak átadatott és a velencei ólomkamarákba bebörtönöztetett.

A palazzo ducale-ban még most is mutogatják a helyet, hol e daczos, vasakarató, fékezhetetlen szellem nem egészen egy évig sinlődött. A Bertitől napfényre hozott oklevelek tüzetes felvilágosítást adnak az inquisitio e pöréről. B. nyíltsággal felelt az életére és tanaira vonatkozó kérdésekre. — Bevallotta, hogy több tana ellenkezik a katolikus hittel és hogy többször nem illő módon fejezte ki magát, de nem azon szándékból tette, hogy a kath. hitet megtámadja. Azt határozottan tagadta, hogy az apostolokat gúnyolta vagy Krisztusról illetlenül szolt volna, de bevallotta, hogy metaphysikai nézetei nincsenek összhangzatban a szentháromság dogmájával. Vakmerő nyíltságra mutat azon vallomása, melyben beismeri, hogy a testtlétel tana fölött kételkedett, másrészt azonban folyamodott ezen idők tudósainak azon szokásához, melyet napjainkban «kettős könyvvitel» használatának neveznek. Ez időben ugyanis, mint napjainkban is sokan, külön könyvelik el a vallás és külön a tudomány tételeit. Az egyház leghűbb szolgálói vendéglátó szíveséggel fogadják elméikbe az egyház dogmaival éles ellentétben levő tanokat.

B. is fölhasználta e szokást, állítván, hogy gondolatai csak metaphysikai jelentőségűek, nincs közük a valláshoz és kész magát alávetni az egyház dogmáinak; megveti és megbánja mindazokat

* Berti: Documenti, XI. 24. V. p. 352.

a téves nézeteket, melyeknek tán kifejezést adott, mindazokat a kétségeket, melyeket tán érezhetett.

E védekezésében B. követte tehát e kor tudósainak szokását. kik p. o. nyíltan hirdették, hogy a halhatatlanságban, mint philosophiai tanban nem hisznek, s a kik mégis ragaszkodtak a hallhatatlanság dogmájához.

E védekezése azonban nem használt. Elfogatása után a Rómában székelő nagy inquisitor, San Severino, azonnal értesítettet és ez Thomas Marsini küldötte által kiadatni kérte a velenceiektől Brunót, mint az «eretnekek fejét», mint az angol királynét és más heretikus fejedelmeket dicsérőt és mint a hittel ellenkező munkáknak íróját. — Némi habozás után a köztársaság kiszolgáltatja őt; B. maga is így akarta és 1593. évi január 16-án B. Róma tömlöczébe vettetett. — Rómában az inquisitio börtönében 7 évet töltött. Remélték, hogy eretnek tanainak, különösen az universum végtelenségéről, a lakott világrészek sokaságáról, a lélek-monas praexistentiájáról szóló tételeinek visszavonására fogják birni. Életének végéről az akkor Rómában tartózkodó német Schoppe Gáspár ad tudósítást egyik barátjához intézett levelében.

«B. gyakran kihallgattatott a szent hivataltól és a legelőkelőbb theologusoktól meggyőzve 40 napi gondolkozási időt kapott. Majd megigére a visszavonást, majd ismét tanait védte és újabb 40 napot kért, de tulajdonképen csak játszott a pápával és az inquisitioval». Miután látták, hogy sem logikájuk, sem fenyegetésük nem fog ki rajta, 1600 február 9-én a nagy inquisitornak, San Severinonak palotájában a bibornokok és a leghíresebb theologusok jelenlétében térden állva kellett az ünnepélyes kimondott ítéletet meghallgatnia. Degradálták, excommunicálták és azután átadták a világi hatalomnak azon szokásos ajánlással, hogy «minél enyhébben és vére ontása nélkül büntettetnék». «Ut quam clementissime et citra sanguinis effusionem puniretur». Ez volt a szokásos formula az elevenen megégetésre.

Az egész eljárás alatt B. magatartása nyugodt és méltóságos volt. Ezt üldözői is elismerték. A hozott ítéletre büszke fenségge emelte föl fejét s így szólott: «Maggior timore provate voi nel pronunciar la sentenza contro di me, che non io nel ri ce verla». — «Nagyobb félelemmel hozzátok ti az ítéletet, mint a milyennel én azt fogadom.» E mondása Galilei «e pur si muove»-ja mellett történeti nevezetességre emelkedett.

A február 12-re tervezett kivégzést azonban elhalasztották azon reményben, hogy a félelem tanainak visszavonására fogja birni. — B. azonban az iszonyú halál láttára is hajthatatlan maradt, sőt mint az «Avvisi di Roma» 1600 év febr. 9-iki följegyzésében találjuk, B. kifejezte, hogy «ő mint martyr hal meg és örömmel megy a halálba, és lelke a paradicsomba emelkedik».

1600-ban febr. 17-én meggyújtották az rózse nyalábokat. A tömeg némán nézte; sokan remélték még, hogy vissza fogja vonni tanait. A rettenetes halálvívódásban B. ajkára nem jött egyetlen jajkiáltás, egyetlen sóhaj sem és midőn a halállal küzködnék, szemei elé tartották a feszületet: a megvetés néma jeleivel fordítá el fejét.

«Igy sült meg lassan» — mondja a szemtanú Schoppe — «és most már hirdetheti azon világoknak, melyeket elképzelt, hogy miként bánnak el Rómában az istenkáromlókkal és gonoszokkal.» A jelzett «Avvisi di Roma» pedig följegyzéseit B. halhatatlanságtanára czélozva, így fejezi be: «Ma ora egli se ne avede, se diceva la verità». «Most már tehát tapasztalhatja, vajjon az igazságot mondta-e?»

Büszke feje az égő zsarátnokból merészen emelkedett ki; a zsarátnok már összeomlani kezdett, midőn a merész fő behullott.

Rövid idő múlva azonban — mondja Lewes — elszórta a szél az elhatározott elmélkedő hamvait, ki a halált még vértanúságában is nyugodtan és csendesen, mint egy fensőbb élethez való átmenetet üdvözölte.

Most, hogy az olaszok emlékét újra föllevenítik, alig lehetne jobbat és találóbbat írni szobrának talapzatára, mint azokat a szavakat, miket Brunnhofer ajánl és mik B. egyik tankölteményében (De monade, Cap. VIII. p. 99.) foglalvák:

«Azon reményben, hogy a győzelem elérhető, bátran küzködtem, bár elhagyott a tagjaimat és lelkemet éltető erő és a sors, a végzet megakadályozta törekvésemet. Belátom, hogy csak a sorstól függ, ha győzünk. De küzdeni is már valami. A mennyire tőlem függött és a mennyit tettem meg tettem. Az utókor nem fogja tőlem megtagadni ezen ítéletet: Nem ismert halálfélelmet; jellemzilárdság vala tulajdona; a lét élvei fölé emelkedett, hogy bátran folytathassa, életrehalálra, küzdelmét. A jövőnek volt szentelve törekvése».

B.-nak különben ez nem első szobra. — A megszabadított Italia a szabad meggyőződés martyrjának már Nápolyban emelt szobrot, mely előtt a tanulók az 1864-ik évi decz. 8-iki pápai encyclikát 1865 január 7-én elégették.

B. munkái, mivel igen kis számban nyomattak, nagyon ritkák lettek és nagy ritkaságuknál fogva a könyvkedvelők fényűzésének lettek tárgyai. A Spaccioért Hollandban 300 forintot fizettek, s Angolországban 30 fontot. Jakobinak mystikus barátja, Hamann, beutazta Olasz- és Németországot a Della causa és Del infinito miatt, de nem akadt reájuk. 1830-ban azonban *Ad. Wagnernek* sikerült nagy fáradság után olasz műveiből Lipcsében egy bevezetéssel ellátott kiadást rendezni (Opere di G. B. Nolano, ora per la prima volta raccolte e pubblicate da Adolfo Wagner. Vol. I. et II.). Ennek kiegészítéséül tekinthető a «Corpus philosophorum»: «Jordani Bruni Nolani scripta quae latine confecit omnia. Ed. A. F. Gförer. Stuttg., Lond. et Paris. 1834.» című, de nem teljes munka, mert hiányzik belőle B.-nak nemcsak két academiái beszéde, hanem a Frankfurtban kinyomatott, legfontosabb 3 tankölteménye is; azonkívül a munkák megjelenésének chronologiai időrendje sem tartatik meg.

Fiorentino, Nápolyban 1883. évben megkezdette B. munkáinak latinul kiadását.

B. maga is idéz műveiben oly munkáiból, mikről nincs tudomásunk. Ilyen a «Liber triginta statuarum», melyről a Tross-féle párisi könyvkereskedő czég a hatvanas években azt hirdette, hogy e munka azon kéziratának birtokában van, mely Paduaban 1591-ben iratott. Ugyancsak e könyvkereskedés közhírré tévé, hogy B.-nak eddig kinyomatlanul maradt néhány autografájával is rendelkezik.

A Spacciot 1713-ban *Toland* angolul lefordította. Francziául kivonat jelent meg belőle ezen cím alatt: «Le ciel reformé», *Louis Valentin de Vaugnytól* 1750-ben. «Della causa stb.» cz. művet *Lasson* Berlinben 1873-ban fordította le.

«De umbris idearum» című Párisban, az 1582. évben nyomtatott műből még csak négy példány létezik. Újabban *S. Tugini* adta ki (Berlin, 1868).

B. munkáit úgy kell tekintenünk, mint egy nyugtalan harczos erőtől duzzadó rögtönzéseit. A komoly és fontos fejtegetésekbe nevetséges bohóságokat, illetlenségeket szó be. Sokszor kitér, előadását sonettekkel fűszerezi. Majd ékesszóló, majd pajzán, mindenütt azonban túláradó. Az olvasót elbódító szóáradat munkáinak lényeges sajátja.

B. philosophiájának, mint egésznek, mint rendszernek napjainkban nincs belbecse, hanem csak történeti értéke. A mai positiv, tényeket kutató, s szigorúan az észhez ragaszkodó, számító kor nem rokon-

szenvez a pantheistikus törekvésekkel, mik rendesen kevert átmeneti formát képeznek a theistikus felfogásból a naturalistikus világnézlethez és ekkor is csak azon esetben keletkeznek, ha az illető rendszeralkotó az érzülettől vezérelt erős phantasia uralma alatt áll, miknek segélyével a természet élő és pusztán mechanikai részei közti űrt betölti, mint p. o. állt B., kinek szellemtörténete valóságos typusa minden nemesebb pantheismus keletkezésének. — Tanainak egyes részletei azonban — minő p. o. az anyagról alkotott fogalma és atomistikája — nagyban foglalkoztatják a mai természettudósokat is. — Rendszerének történeti jelentősége abban áll, hogy erősen szembeszállt a korában uralkodó világnézlettel, és nagy lökést adott a természet tanulmányozásának. Istenítette a természetet; a világegyetemet az isten ruházatának, az isteni cselekvés megtestesülésének tekintette. Költői ösztöne által sugallt rajongó szeretete a természet iránt erősen előmozdította kora nem egy kiváló férfiatól hangsúlyozott azon irányt, mely a fogalmak szörszálhasogatása, az üres syllogismusok stb. helyett a természet nagy könyvének tanulmányozását, a természet processusainak megfigyelését tűzte ki czélul. — Nem szabad azonban felednünk, hogy ő bármily rajongó szeretettel viseltetett is a természet iránt s — bár küzdött korának physikája ellen — még mindig rabja volt a régi magyarázatásoknak, melyek a természetet *belülről*, általános eszmékből és elvekből igyekeztek megfejteni s azért, midőn elfogadja a föld kerekességéről és forgásáról szóló Kopernikus-féle elméletet, ezt nem a mai inductio alapján, hanem metaphysikai elvéből kifolyóan teszi. — Érdeme tehát e tekintetben csak abban áll, hogy azon figyelem és fölkarolás, melyben a természetet részesítette, lassankint egyengette az útat a természet igazi, tudományos felfogásához.

Philosophiáját az érzület álláspontjából kell méltányolnunk. — Az új irányok és igazságok nem csak a tantételek továbbítása, közlése, hanem a reájok irányuló érzület átöröklésével is terjeszthetők. — Az új világnézet pedig, mely B. idejében szárnyait próbálgatá, mely romboló és újra alkotó munkáját megkezdé, mely az ész fölszabadítását hirdeté a tekintélylyel szemben, mely a régi irányzattal szakítani kezd megzavarván ennek az emberről, életről, világról alkotott kezdetleges fogalmait annak hirdetésével, hogy a föld nem a legnagyobb test a világegyetemben, melynek a többi testek mind alá volnának rendelve és mely ezzel kibővité az emberek fogalmait a világról: e világnézet csirái termékeny talajra találtak a lánglelkű,

érzelmektől és a képzelettől duzzadó B. szívében, ki az új világnézet folytán mintegy kibővült természetet forró érzéssel, kedélybensőséggel átkarolta, az egykori szerzetes emlékezetében traditioként élő isteneszme tulajdonságaival fölruházta, phantasiájával kiszínezte. — Az új világnézet iránt táplált ezen érületének az utódokra átörökítésével jobban előmozdította annak terjedését, mint a világnézet igazságainak tantételekkel való továbbítása. Ez érületével, még inkább az érületéből folyó halálával hatott az utódokra. Máglyájánál az utódoknak méltán juthatott eszükbe Socrates méregkelyhe.

Lewes H. György méltán idézi B. életének vázolásánál Monckton Milnes szerencsés kifejezését: «Az emberek akkép szállnak át az utókorra, a mint meghalnak». — B. jobb emlékezetben maradt halála, mint bármi egyéb miatt, a mit az élete folyása alatt tett. Az ítélet, mely testét megemésztette, halhatatlanná tette nevét. Tudta, hogy így lesz. — «A kit egy korszak megölt, az élni fog minden következő korszakban.» (La morte d'un secolo fa vivo in tutti gli altri.) Az új világnézet terjesztésére jobb eszközt nem választhatott volna halálánál. — Máglyájának tüzeből az új világnézet szelleme szállt ki diadalmasan.

B. magát eklektikusnak mondja és valóban sokat kölcsönzött az előző gondolkodóktól, de a kölcsönvett dolgok rendszerében szellemétől áthasonítva vannak és philosophiai épületében kidolgozott kövek gyanánt szerepelnek. — A legnagyobb emberek sem alkothatnak teljesen újat; adnak koruknak és vesznek koruktól.

A felvilágosodás hajnalpírjának mondják B.-t, de nem ő szerezte a felvilágosodást, hanem az az idő szellemében rejlett. Nem ő alkotta korát, hanem kora szülte őt. Korának gondolatait poetikus ruhába öltöztette csak; ő csak korának óramutatója.

Nem czélunk e helyen részleteznünk, vajjon kiktől mit vett kölcsön; kikkel rokonszenvezett s kikkel nem; csak azt akarjuk megjegyezni, hogy a régi böleselők közül B., kinek gondolatvilágában a képzelet, a költői oldal nagy szerepet játszott, különösen nagyrabecsüli Pythagorast, Platót, Plotinost, a stoikusokat, Lueretiust, az újabbak közül Paracelsust, továbbá mint látni fogjuk, Raymundus Lullust és Cusai Miklóst, kihez oly hódolatteljes tisztelettel csatlakozik, hogy bátran tanítványának lehetne őt nevezni. A peripatetikusokat és az egyház Góliátját Aristotelest, különösen ennek bálványozását, s korának Aristotelessel szemben követett, a bárgyuságig menő tiszte-

letét s általán az ó-kor szolgálai utánzását keményen ostorozza Egy. helyen (Cena delle ceneri, pag. 132.) úgy nyilatkozik, hogy az aggkor iránti tisztelet azt parancsolja, miszerint korunkat a többi fölé helyezzük, mert korunk egy ezredévvél öregebb, mint az úgynevezett ó-kor s hosszabb életében szerzett tapasztalatai következtében éretebb is.

Hogy a theologusok és a papok nem nyerik meg tetszését, azt mondanunk sem kell. — A papoknak szemükre veti, hogy tudatlanok, pénzre szomjazók, képmutatók s hogy a kutatást el akarják fojtani, csakhogy a tudatlanságnak uralmát meghosszabbítsák.

Lássuk ezek után B. philosophiájának részleteit. Bruno az írótól eredetiséget kíván és e követelményéből kitetszik, hogy magát önálló, eredeti bölcseletnek tartja, mit bizonyít azon meggyőződése is, mely szerint nem korától, hanem az utódoktól vár elismerést. S igaza is van, mert bárkitől bármennyit kölcsönzött is, tanai egészen új színezetet nyernek az által, hogy a római egyház és az egész kereszténység ellen intéztetnek. Abban áll eredetisége, hogy mindkettővel szakított. Ez ugyan még párisi iratainak tartalmából világosan nem látszik. Ha nem is vezette őt Párisban, mint később Wittenbergában bizonyos óvatosság, de maga a tárgyválasztás is kötelességévé tette, hogy magát visszatartsa a kereszténység és az anyaszentegyház ellenes tanainak vázolásától. Iratainak tárgyai nem voltak tehát alkalmasak valódi tanainak előadására. A Lull-féle «nagy művészet» taglalásánál legfőleg csak oly mellékes megjegyzéseket tehetett, mint p. o. az, mely szerint hebehurgyaságnak mondja, hogy Lull nagy művészetével bebizonyíthatni vélte: *quae contra omne ratiocinium, philosophiam, aliam fidem et credulitatem, solis Christicolis sunt revelata.* (Mik lettek, szemben az összes okoskodással, philosophiával, szemben másféle hívés- és hiszékenységgel, egyedül a Krisztust imádók előtt kinyilatkoztatva.) Párisi irataiban ép úgy, mint wittenbergi műveiben Bruno úgy mutatja be magát, mint a ki csak a Lull-féle művészetet ismeri. Ezen iratai a scholasticismus fénykorában szereplő Don Ramon Lull művészetével foglalkoznak.

Bruno philosophiájának logikai része tulajdonképeni föllevenítése Lull nagy művészetének, melyet mint az igazság fölfedezésére, kinyomozására és az ismeretek megtartására vezető csalhatatlan módszert magasztalva említ. — Lull nagy szerepet játszik Bruno philosophiájában, miért is vele bővebben kell foglalkoznunk.

A scholasticismus Albertus Magnusnál és Aquinói sz. Tamásnál

akkor érte el tetőpontját, midőn megczáfolni hitt minden ellenvetést, melyet az egyházi tanok ellen egyesek fölhozni megkísérlettek. Sőt a scholasticismus e fokon az egyházi tanok igazságát, kivétel nélkül, a világi bölcsesség elveiből igyekezett bebizonyítani és a scholasticismus képviselőinek meggyőződése szerint ez neki sikerült is. Ezzel elérte csúcspontját; feladatát betöltötte, célját elérte. Hátra volt most már a vallást támogató ezen philosophia elsajátítását a tanítványokra nézve megkönnyíteni és ezzel e philosophiát lehetőleg terjeszteni. Módot, eszközöket kerestek, miknek segítségével megkönnyíthetnék az iskolai műveltség elsajátítását és mikkel rövid úton megszerezhető, birtokba keríthető mindaz, mit a scholastica kinyomozott és mit a philosophiával szakszerűen foglalkozók, jobbra szerzetesek és világi papok, alapítottak meg. E célból alkalmas eszköznek kínálkozott az, hogy a philosophiát mechanisálták, többé-kevésbé pusztá számtani műveletté tették, másrészt a nem iskolázott közönséget azzal igyekeztek megnyerni, hogy a közönség, a nemzet nyelvét használták. A scholasticismus terjesztésére mindkét eszközt fölhasználta Lullus, de különösen az első eszköz fölhasználása és kiaknázása folytán szerzett magának kortársai előtt kiváló nevet.

Raymundus Lullus, előkelő cataloniai nemes családból származott és Majorca szigetén 1235-ik évben született. Visióktól vezetett és gyötörtetett. Szerencsétlen kimenetelű szerelmi kalandok után lemondván a világi életről, elhatározta, hogy Krisztus harciosa lesz és míg egyrésztől fegyvert forgató kortársait a hitetlenek elleni harcra tüzelé, másrészt a maga számára sokkal nehezebb harcot jelölt ki, t. i. a szellem fegyvereivel győzni le őket, megmutatván nekik hibáik észszerűtlenségét és a keresztény igazság észszerűségét. Megtanulván az arabs nyelvet, igyekszik pótolni 10 évig tartó magányában az iskolai műveltség hiányait is, s enthusiasmmal és azon szenvedélylyel, mely általán őt jellemezte, neki áll a logika megtanulásának, de égett a türelmetlen vágytól, hogy hittérítési tevékenységét mielőbb megkezdhesse: s azért azon meggyőződésre jut, miben visiói is megerősítik, hogy az általános elveknek és egy biztos módszernek birtoklása, mely képesít az általánosból a különöst levezetni, — fölöslegessé teszi a megtanulandó tananyag özönét. Isteni kinyilatkoztatás folytán — mint hívé — új methodust talált fel «nagy művészetét», melynek, segítségével — úgy gondolá — oly helyzetbe jutott, miszerint a tanulás és utángondolkodás megerősítése nélkül a tudomány összes kérdéseiről

tájékozást adhat. Alig, hogy az illetén alaptudományát, vagy anachronismussal élve, «tudománytanát» megállapítja, megkezdi hittérítő tevékenységét és művészetének gyakorlati alkalmazását. Hazájukban keresi föl a szaraczenokat, és ezek tudósaival vitatkozásokba elegyedik, melyekben győz ugyan, de kegyetlen fogság lesz jutalma, melyből keresztény kereskedők szabadítják ki. Midőn mint agg harmadik izben is vitatkozásokba bocsátkozott a szaraczen tudósokkal: elnyerte 1315-ben a rég óhajtott martyrhalált az afrikai partokon. Nyugtalan életében, mely e tekintetben Brunoéhoz hasonlít és melynek tartalma alatt Európa több helyeit bejárta, latin, arab, cataloniai nyelven többet irt 1000 munkánál, melyek jobbra elvesztek, de több mint 400-nak czíme fönmaradt. E munkáinak alapvonása az, hogy nem elégszik meg azzal, miszerint a scholasticus philosophia képes minden ellenvetést megczáfolni, melyek az egyháztanokkal szemben fölhozhatók, hanem e philosophiának oly erőt is tulajdonít, mely szerint az egyháztanok mindenikét, kivétel nélkül, tehát azokat is, miket még Aquinoi sz. Tamás is a philosophia által be nem bizonyíthatóknak és a hit különleges tulajdonainak tartott: — még ezeket is, minden részükben a philosophiából nyert észokokkal bebizonyíthatóknak mondja. — Az összes egyháztanokat az ész által megkívánt követelmények gyanánt állítja föl. De nem ez állapította meg hírnevét; a mi számára a «doctor illuminatus» dísznevet megszerezte és a mibe helyezte ő is legnagyobb érdemét, az az ő «nagy művészete», «ars magna»-ja volt. Ennek terjesztése volt reá nézve a legfontosabb; fontosabbnak tartá ezt hittérítői tevékenységénél is, mert midőn visiója őt biztosítá, hogy hittérítői tevékenysége céljából legalkalmasabb lenne a dömés szerzetbe lépni, ő mégis a ferencziek közé állott, mert azt hitte, hogy ezzel «nagy művészete» elterjedését előnyösebben előmozdíthatja. E «nagy művészet» az időfolyamán magánál Lull-nál is többféle alakot öltött. Nem célunk az eltérő pontozatok feltüntetésével untatni az olvasó közönséget. A Lull-féle ars magna et ultima keletkezésének, módosulásainak phasisaival a böleselet történetének összes írói között talán a legbehatóbban Erdmann foglalkozik, böleselettörténete I. részének 372—382. lapjain.* A részletekre nézve kíváncsi olvasót ide utasítjuk. E helyen csak azt akarjuk megjegyezni, hogy e nagy művészet holmi

* R. Lullusról Perroquet-n kívül (Vie de R. Lulle, Vendoma 1667) az újabb időben Helfferich irt (Raymund Lull und die Anfänge der Catalonischen Literatur, Berlin, 1858.)

alaptudomány, vagyis tudománytan, elvtan-féle akar lenni. Az összes tudományok kiindulási alapelveivel foglalkozik és az összes tudományokban előjövő bebizonyítások fő alakjait foglalja magában. Miként a tanítvány a grammatikában az igeragozási végzeteket betanulja, hogy az igének minden alakját könnyen eltalálja: úgy Lull tudománytana szerint is az összes lét és gondolkodás bizonyos alapelvei, a miket képletesen «flores»-eknek, virágoknak is nevez, az emlékezetbe bevésendő, hogy a velök való foglalkozás megkönnyíttessék. Ez alapelveket az abc betűivel jelezi és úgy a gondolkodás folytatására, mint az új gondolatok kinyomozására és megtartására nézve nem kell egyebet tenni szerinte, mint első sorban e betűk jelentését beemlézni és azokat, mint az alapelvek képviselőit, jelvényeit, egymással kombinálni. Minthogy p. o. minden létnek elve és minden gondolkodásnak s tudásnak főtárgya az Isten, azért az Isten *A* betűvel jeleztetik. Az Istennek azon alaptulajdonságait, mikkel az összes létezők elve gyanánt szerepel az abc 16 többi betűjével jelöli meg és szemléleti módon úgy tünteti mindezt föl, hogy egy kört, melyet *A*-val jelöl és melyet *Figura A* vagyis *Figura Dei*-nek nevez, 16 részre oszt, minden részzel képviselvén a 16 isteni alaptulajdonságot. E schema, e figura tartalmazza ekként az egész istentant, a theológiát, a mennyiben az Isten fogalomnak (*A*) a 16 többi betűvel való combinatiója folytán 16 ítélet, tétel hozható ki. Így tünteti föl a többi tudománynak is alapelveit, betűk, különféle színes körök, gulák, három- és négyszögek és ezek sokféle fajai segítségével, elrendezvén ezeket úgy, hogy a körök forgásainál a körök stb.iek bizonyos részei, a többi körök s alakok részeivel más és más combinatiókba jutnak.

Igy p. o. Lullus «ars magna»-ja egyik változatában a kilenczes számot vevén alapul, 9 alanyt, 9 absolut, 9 relativ praedicatumot, 9 erényt, 9 bűnt, 9 kérdést stb.-t különböztet meg. Ezeket egy bizonyos sorozatban egymás alá helyezi akként, hogy 7 ugyanazon központtal bíró kört, vagyis korongot vesz föl, melyek akként mozgathatók, hogy a bennök levő fogalmak a korongok mozgása folytán más és más fogalmakkal jönnek össze. Ezzel a fogalmak legkülönfélébb combinatioi jönnek létre és e combinatiókból könnyen megoldhatók a különböző kérdések, melyek egyik vagy másik fogalmat illetőleg tételnek.

Lullus «nagy művészete» nem más tehát, mint egy logicomathematikai methodus, bizonyos osztályfogalmakat különböző módon com-

binálni és e különböző combinatiók utján minden tudományos feladatot megoldani. — Egyetemes kaláuz akar lenni annak feltalálására, a mit minden tárgyról kinyomozni, megállapítani, megkülönböztetni és bebizonyítani lehet. Egy neme ez a mnemonikai segédeszközöknek, az emlékeztetés művészetének, másrészt azt nyújtja, a mit a szónoki alakzatok, schemak, melyek Cicero intéseitől kezdve egész a szónoki beszéd dispositioját elkészíteni hivatott schablonokig nyújtani szoktak, t. i. különböző szempontokat adnak, melyekből a tárgyakat nézni, fejtegetni lehet. E tekintetben igaza van Lullusnak, midőn módszerét *ars investigandi*-nak mondja, másrészt mindennek az alapelvekre, a végső okokra való visszavezetése folytán e művészet *ars demonstrandi* lesz és végre minthogy a gondolatnak sokszor véletlen combinatioi a szellemet gyakran új irányba, és a pusztá ötletek mély igazságok belátására vezetik, azt *ars inveniendi*-nek is nevezhetjük, mint Lullus is nevezi e módszert. Ezekben azonban kitüntettük netaláni jó oldalait.

De mivel egész módszere pusztán mechanikailag van szerkesztve, azért valódi tudományos értéket nem tulajdoníthatunk neki, mert az önálló gondolkodás helyére a körök és korongok forgását helyezi. Ez okból megfejthetlen történeti ténynek kell tekintenünk, hogy nemcsak maga Lullus azt hitte, miszerint e művészetével és apparatusaival nagy hasznot hajt a gondolkodás előmozdítására és abban megtalálhatja az összes tudomány és bölcsesség kulcsát, hanem hogy e módszer még oly sok lelkes hívőre is talált, mint Giordano Bruno. Követőit Lullistáknak nevezték s számuk majdnem egyensúlyban volt Aquinói sz. Tamás követőinek nagy tömegével és még a 16., sőt a 17. században is találunk olyan gondolkodókra, kik a Lull-féle művészetben nagy titkok elrejtését látták és annak magyarázgatásaival, megfejtésével foglalkoztak, mint p. o. H. Altstaedt «Clavis artis Lullianae et verae logicae» (Argent, 1609.) cz. művében. Még Leibnitz is lelkesedett érte, Lullust nagyra becsülte és tőle egyetmást kölcsönzött is.

G. B. párisi és wittenbergai irataiban, többé-kevésbé világosan a Lull-féle művészetet és ennek azon változatait ismerteti, melyek Lull «Ars compendiosa», «Tabula generalis» és «Brevis practica» cz. munkáiban foglalják. A párisi iratokban e művészetnek inkább mnemonikai hasznait emeli ki, wittenbergai iratai inkább e módszernek a szónoki beszédre és a vitatkozásra háramló előnyeit emelik ki. — A mai kor gyakorlatias érzékű embere émelység nélkül alig olvashatja el Lullus abrakadabráit és G. B. érdemét bizonyára nem abban

találják a mai olaszok, hogy B. Lullusnak e kabalistikus dolgait ismertette s fejtegette és bizonyára nem ezért tisztelték meg emlé-két szoborral. — Igaza van Erdmannak, hogy a rabszolgaság lánczai-nak összetörése még nem szabadít föl mindjárt a rabszolgaság alól. — B. is bármennyire szakítani törekszik a scholasticismus nyügével, bármennyire széttörtnek hiszi is a rablánczokat: mégis reá nehezedik szellemére a mult és nem tud szabadulni mindjárt a scholasticismus légköréből.

Egyéb irataiban, p. o. az eszmék árnyékairól szólóban függetleníti magát némileg Lullustól, de e művei is inkább a megismerés mód-szerét érintik, mint B. valódi tanainak tartalmát és e műveit is, mint általán latin iratait, a három frankfurti kivételével, azok közé kell sorol-nunk, melyek tulajdonképeni tanait nem fejtik ki és így viszonyát az egyházhoz nem árulják el. — Hogy az utóbbival szemben ápolt néze-teit nem tárhatja föl oly helyeken, hol szándéka volt az egyetemen működni: azt megmutatták neki Toulouse, Páris, Oxford és e tanulást nem feledte el később sem Wittenbergában és Helmstaedtben sem. Csak a művelt világfiak között vagy midőn az előhaladottabb utó-korhoz szól, engedhetett a kényszernek, hogy legmélyebb belsejét föl-tárja. Ezek számára írta azon műveit, melyekben nem az egyháztól sanctionált latin nyelvet, hanem profan nyelvet, anyanyelvét, mely egyszerűs mind a művelt udvarok nyelve volt, használta. Leghíresebb munkájában, a Spaccio de la Bestia Trionfante-ban, azonban már föl-robban szakítása az egyházi tanokkal és ettől kezdve B. tudományosan képzett tisztelői körében, a pápától kiátkozott királynő védelme alatt, végre fölszabadultnak érezi magát azon nyomás alól, mely alatt Olasz-országban, Genfben, Toulouseban, Párisban, Oxfordban lihegett.

A Spaccio keveréke a tudományosságnak és képzelésnek, a bohó-zatosságnak és az éles pszichologiai megfigyeléseknek, a mythosnak és az erkölctannak. — E phantastikus műben el van beszélve a diadalmaskodó nagy marhának, a bestiának elűzetése az égről. A Cabala del Cavallo Pegaseo-ban a szamarat nevezi «la bestia trionfante viva»-nak és dicsőítésére egy sarkastikus sonettet is ír, melyben ezeket mondja: «Oh, szent szamárság, szent tudatlanság, szent ostobaság és kegyes ájtatosság! Ti tehetitek egyedül a lelket oly jámborrrá, hogy az emberi ész és tudomány nem haladhat». — A Spaccio-ban a bestia uralkodása alatt azt érti, hogy az égen a régi csillagászat szokása szerint a csillagok nevei gyanánt állati képek, a mythologia szörnyei

szerepelnek. Ez állati képek a bűnöket jelentik. — Jupiter olympusi udvartartásában tanáskodik az istenekkel, hogy miként lehetne a bűnököt jelentő régi csillagászati elnevezések helyett új, az erényeket jelképező neveket fölvenni, hogy azután az emberek az előbbi uralkodók (triumphálók) helyett az újabbakat tiszteljék. Az eredmény az, hogy az égről a régi szörnyek, mint a bűn symbolumai, elűzetnek és helyükre ethikai fogalmakat, erényeket (igazság, okosság, törvényesség) jelentő új nevek tételnek. Így p. o. az északi sark csillagzata az igazság nevét veszi föl és a medvecsillagzat száműzetik az égről, s jósoldatik, hogy jövőben igazság, bölcsesség, őszinteség lépnek a tévedés, a korlátoltság és hamisság vagyis egy szóval a nagy marha s a bestia minden faja helyére. A bestia tulajdonképen az utóbb említetteket allegorisálja tehát és különböző alakjaival napjainkban is találkozunk; és B. életében szintén sokszor találkozott velük. E munkájában B.-nak sok alkalma van ép úgy gazdag phantasiája kifejtésére, mind tanainak előadására. A munkának tulajdonképeni magva az, hogy a képzelet ködében erkölstanának alapelveit adja elő és a philosophiai praedicatio egy nemének nevezhető, melyet, különösen e műnek emelkedett stylusát, Bartholomeus nagyon dicsér, de e hosszú képzelmény tagadhatatlanul kissé fárasztó olvasmány.

Némelyek, kik a czímnél egyebet nem olvastak, azon sejtelmet tápláltak és táplálják, hogy e munka a pápaság ellen intézett támadás. Ez nem volt B. szándéka, de themájának kidolgozása közben, így p. o. midőn a személyesített lelkiismeretet beszélteti, gyakran sarkastikus gúnyban részesíti a keresztény dogmákat és nem lehet azt mondani, miszerint pusztán csak ötletszerűen, véletlenül gúnyolja ki e munkájában a centaurusnál, az istenemberre czélozva, a kétféle természet egyesülését, az az ember, ki a misék látogatását megtagadta, ki később a haláltusában bosszúsan fordult el a keresztőtől, ki Jézust Pythagoras mellé helyezé, ki a «galilaei»-t nem becsülé magasabbra, mint a többi bölcselők tanítványait. Az inquisitio a saját álláspontjából méltán aknázhatta ki ellene a jelzett munkát, mely elég jeleit adja annak, mily állást foglalt el B. a kereszténységgel szemben. E helyzete a kereszténységgel szemben mindinkább kiélesedett. Cusánál, mesterénél a philosophia magvát az isten-ember dogmája alkotta; ez, quasi in nuce, az összes kereszténység lényegét is magában foglalja. — B. előtt pedig e dogma botránykő vala és így világos álláspontja a kereszténységgel szemben. — Vallástalannak, vagy atheistának nem lehet.

őt mondani. Gli eroici Furori-ja az istentől való ittasultsággal határos, vallásos mystikus lelkesültégéről, magasztosultságáról tanuskodik és jogot ad B.-nak arra, hogy sokszor használt kedvencz elnevezését: «philotheus» (istenszerető) őt is megillesse.

De B. e vallásosságának éppen nincs keresztényi jellege; lelkesültége inkább hasonlít ahhoz, mely a stoikus assusi Kleantesnek Zeust dicsőítő és pantheismust lehellő hymnusaiból sugárik elő, mint p. o. a középkori scholasticismus fénykorában élő doctor seraphicusnak, Bonaventurának, e ferenczrendi szerzetesnek istenben való elmerüléséhez, istennel való ittasultságához és ezt B. is igen jól tudja.

Azért sokkal komolyabb jelentése van annak nála, mint p. o. Dantenál, hogy a mythologiai istenek neveit használja. A kereszténységgel szemben elfoglalt ez álláspontjából következik, hogy a kámszásokat (cucullati) kigúnyolja és ezekkel együtt a római egyházat is. De Luther vagy Calvin vallását sem becsüli többre. Pusztán a vallásból, a hívésből merített érvekkel való bizonyítást, legyen bármily alakja e vallásnak, egyenlő mértékben keserűen kigúnyolja. Arra törekszik, és e tekintetben ő az első, ki azt meg is tette, hogy t. i. teljesen a a kereszténységen kívül helyezkedik és e tekintetben megerősítette, mint Erdmann mondja, annak szavait, ki azt mondá: ki nincs mellettem, ellenem van. — A megtört, megfogyatkozott szeretet — gyűlölet. Maga is tudja, hogy tanai pogányok s azért nevezi azokat ősrégieknek (Cena, 127 lap).

Metaphysikája egyébiránt Cusai Miklós theoriájának Kopernikus világrendszerével való összeolvasztása; a Cusabeli tanait azonban a phantastico-pantheistikus természetphilosophia egy nemévé képezte ki. Maga B. folyton elismeri, hogy Cusai Miklós tanait követi, és főbb nézeteit magáénak vallja, de nagyon természetes, hogy a kereszténységgel való szakítása folytán a Cusai tanait is lényegesen átváltatnia kellett.

Azon összefüggésnél fogva, melyben B. Cusai Miklóssal áll, szükséges ez utóbbi philosophiájáról egyetmást, B. metaphysikájának ártéte végett előre bocsátanunk. Cusai Miklós (1401—1464.) bibornok és püspök philosophiai rendszere tartalmát és lényeges jellegét illetőleg átmenetet képez a scholasticismusból a renaissance philosophiájához. E rendszer gyökereit a multban birja és ebből törekszik kifejlődni, de egyszersmind szakítani is akar a multtal; ennek vívmányait, előhozványait meghaladni törekszik és új fejlődést akar inaugurálni.

Azért egyrésztől csatlakozik azon mystikus és pantheistikus színezetű iratokhoz, melyek K. u. az 5. század utolsó tizedében az areopagita Dionysius neve alatt keletkeztek és a középkor mystikusaira, különösen Eckhardt mesterre támaszkodik és a mystika tovább haladását vezetni akarja azzal, hogy ennek új, inkább speculativ színezetet ad; másrészt a multtal szemben negative és positive viselkedik; negativ irányát azzal mutatja meg, hogy hajlandósággal nem viseltetik az aristotelesi scholastikus philosophia és theologia iránt, positive pedig ezek helyébe jobbat igyekszik helyezni. Azon korból származik e rendszer, melyet a scholasticismus hanyatlásának mondhatni, midőn már e philosophia oly elemeket vett föl, melyek közeli szétmállásának csíráit rejtették magokban. C. Miklós képezi úgyszólván e philosophia vég- és a következő philosophia kiindulási pontját. Olyan, mint a reggeli szürkület első phasisa, mely ép úgy tartozik az éjhez, mint a nappalhoz. Egyrésztől csodálatos sokoldalúsággal egyesíti magában azon különböző irányokat, mik a scholasticizmuson belül kifejlődtek, s azon fény sugarakat, miket *Erigena*, a scholasticismusnak e korszakot alkotó fényforrása, a scholasticismus ifju korában szétszórt, C. Miklós mint gyűpontban egyesíti magában; másrészt bezárja a scholasticismus korszakát, és előszeretete a matematikai és kosmologiai tanulmányok iránt, a muszliman peripatetikusokra való támaszkodása, az aristotelesi bölcselkedéssel szemben elidegenedése az átmenet philosophusává avatják őt, kiben nem tudjuk, mit bámuljunk inkább: szellemének mélységét, nagy értelmének élességét, benső jámborságát vagy a világ és ismerete utáni meleg érdekeltségét-e?

Az areopagitával megegyezőleg Cusa is azon tételből indul ki, hogy az igazság magában véve az embernek ismerő erejét felülmulja. Az igazság belső magvába be nem hatolhatunk; miért is összes ismereteink csak puszta conjecturák, hozzávetőleg alkotott vélemények, melyek az igazságnak csak külső oldalát érintik. Különösen áll ez az általános igazságról, az istenről. B. szerint is (*Della causa, principio ed uno*, Lasson fordítása, 47 l.) az Isten megismerhetetlen, ki oly fényben lakozik, melyhez az emberi belátás nem férhet. Az universum ugyan az istennek teljes föltünése, de ha a gondolkodó szellem a mindenség végtelenségét áttekinteni lenne képes, még akkor is a teremtő eszméjét föl nem foghatná, mert B. szerint ki a szobrot látja, nem látja még a szobrászt. Így tehát az isteni substansról mit sem tudhatunk; legföljebb nyomait láthatjuk, mint a platonikusok, vagy csak

távoli működését, mint a peripatetikusok, leplét, takaróját, mint a kaballisták mondják, vagy csak hátulról szemlélhetjük a talmudisták szerint, vagy pedig tükörben, árnyékban, rejtélyben, mint a theosophisták kifejezése mondja.

A istennek gondolása B. szerint is nem discursiv, hanem intuitiv, tehát mystikus. Éppen abban áll C. Miklós szerint az igazi tudomány, hogy az ember belátja, miszerint az igazság magában véve, az emberi értelemmel meg nem közelíthető. Ez az emberi legnagyobb bölcsesség a *docta ignorantia*, az emberi ismeret legmagasb foka, melyhez az ember nem az érzékek (sensus), nem az értelem (ratio), hanem az ész (intellectus) által juthat el, mely az ellentéteket kiegyenlíti s ezeket mint tiszta szemlélet egyesíti. Hol az értelem bonczol, különböztet és ellenmondásokat lát, ott az ész egységesít; főtörvénye nem az ellenmondás törvénye, mely az értelmet vezeti, hanem inkább az ellenmondások összeegyeztetése a *«coincidentia contradictoriorum»*. Ez ismeret — mint már az areopagita mondá — csak ellenmondásos tételeket tartalmaz. Ez álláspontból, mely minden ellentétet, egyoldalúságot tagad, érthető, hogy Cusa a görög és római egyházak kibékítésére törekszik. Az ellentétek összeesésének ez elvét B. is elfogadta és ez elvet alkalmazta az isten s világ, az anyag és alak, az egység s sokaság, a legnagyobb és legkisebb egységesítésének azon gondolatánál, melyet később látni fogunk. Az értelmi ismeretet meghaladó illetén észbeli ismeret Cusánál *visio intellectualis*, *visio sine comprehensione*, *speculatio*, *intuitio*, *mystica theologia*, *tertius coelus* stb. név alatt is szerepel. E mystikus *intuitio* azonban magában véve elégtelen; az észet, mint puszta képességet, az ismerés actualitására csak az isteni szózatnak azon fénye bírja, mely minden világra jövő embert áthat. E fény alatt Cusa a hívést érti. Ezen mystikus ismeretnek első és legfőbb tárgya az istenség, mely nélkül semmit sem ismerhetnénk meg. Az isten ugyanis az összes létnek összfogalma, a mennyiben mindent magában foglal, mindent magából kifejt és mindenkben korlátozott, concret módon (*contracte*) létezik. — Ez ismeret veti meg tehát a mystikus theológiának alapját és általa szemlélhetjük Istent, ki az abszolút Egység; minden ellentétek abszolút complicatioja. Isten a legnagyobb, mert mindeneket felölel; nagyobb nála mi sem lehet, de a legkisebb is, mert mindenben van. Cusa e tanainál önkéntelenül eszünkbe jut a zsol-táros szava: Nagy vagy Uram a nagyokban is, és nagy vagy a kicsinyekben is! A legnagyobb és legkisebb is és e két ellentét benne

egyesül és egy lesz. Hasonlóan a többi ellentétek is, melyek egymást kizárják, Istenben különbség és ellentét nélkül legmagasabb egységbe forrnak össze. Istenre nézve a főelv az ellentétek coincidentiaja. Így abszolút egysége az Isten a lehetőségnek és a valóságnak. Istenben az összes dolgok abszolút egységgé olvadnak föl; ő az összes ellentéteknek ép úgy, mint az összes dolgoknak complicatioja; az universum pedig nem más, mint: explicatio Dei. Az Istenben az összes dolgok egygyé lesznek: a világban azonban sokaságokká, különlegességekké válnak szét. Az universum is egység ugyan, de egység a sokaságban; a sokaságok által contrahált egység. Az Isten nem foglal magában több létet, mint a világ; a mi Istenben van, az a világban is megvan. Ennek daczára Cusa határozottan tiltakozik azon nézetek ellen, mintha tanai pantheistikusok lennének, sőt — jóllehet elismerni, hogy a «miként» megfejtethetlen az ember előtt — azt követeli, miszerint a világot, az Istennek képmását, mely éppen azért véges Istennek nevezhető, az Istentől semmiből teremtettnek gondoljuk. A világ teremtését az Isten szabadakarátára vezeti vissza és minden egyes teremtményben a teremtő mindenható akaratának egy intentioját, szándékát látja. — Még zavartabbá teszi elméletét azzal, hogy a semmiből való teremtés fogalmát úgy értelmezi, mint Erigena. «Istenben — mondja Cusa — lét és tevés azonos és azért benne a teremtés és a teremtetés (creare et creari) összeesnek. Ennélfogva azt kell mondanunk, hogy a teremtés azt jelenti, hogy az Isten mindenkben minden lesz, vagyis, hogy Isten minden dologban csak önmagát teremti.» E szerint minden teremtmény nem egyéb, mint teremtett Isten. — Hogy ily nézetek hogyan egyeztethetők össze a teremtés józan fogalmával, — azt nem akarjuk tárgyalni, csak utalni akarunk az itt nyilvánvaló ellenmondásokra, miket B. később megszüntetni akart és azon szélsőségekre, egység és sokaság, a mik között levő úr áthidalásával vesződik Cusa és miket B. később még inkább kiélesített és miket phantasiájával mégis összekötni igyekezett. Bruno methaphysikájának megérthetése céljából még egyetmást megjegyeznünk kell azon viszonyról, melyben Cusa a világot az Istenhez helyezi. Cusa szerint Istenhez, mint az abszolút legnagyobbhoz és az abszolút egységhez a világ mint concret (contracte) nagyság és egység áll viszonyban. Az Isten, mint a dolgok abszolút léte, abszolút módon az, a mik a dolgok; az universum is az, a mik az egyes dolgok, csakhogy korlátolt, concret módon. Miként Isten a világban korlátolt módon

jelenik meg, úgy az universum korlátoltan jelenik meg az egyes dolgokban és így a világ az Isten és az egyes dolgok között a közép helyet foglalja el. — Az Isten ezen korlátolt képmását, a világot tehát csak korlátolt módon illetik meg az Istennek praedikatumai. Ha az Isten a legnagyobb, kinél nagyobbat és jobbat gondolni nem lehet, úgy a világ is, bár nem olyan, hogy tökéletesebbnek nem lehetne gondolni de az adott viszonyok közt a legjobb: a világ is a relativ legtökéletesebb. Ha az Isten örök, úgy a világot a vég nélküli tartam praedictuma illeti meg, mely az örökké valóságnak képmása. Ha Isten az abszolút végtelen, úgy a világ a határnélküli, melynek, minthogy határi nincsenek, mindenütt és sehol sincs középpontja. Az isteni szentháromság korlátolt visszatükrözője gyanánt is jelentkezik a világ, a mennyiben az anyag és forma a mozgásban egységesítve van. A világban nincs semmi, mi a mozgást nélkülöznél. A föld sem mozdulatlan középpontja a mindenségnek, hanem ez is mozog, mint a többi égi testek a világ sarkai körül. Ebben tér el az aristotelesi világrendszertől és anticipálja bizonyos tekintetben a Kopernikus féle elvet.

A világról, mint egészről, az azt alkotó részekre térvén át Cusa szerinte minden véges lény a végtelen önkorlátozásából keletkezik és minden egyes lény tulajdonképeni létéhez, melynél fogva e lény az Isten egy participatioja, egy tükre lesz, hozzájárul bizonyos korlátoltság, miért is mindenik többé-kevésbé eltér az Istenben levő ősképetől, miként a tényleg megalkotott kör a tökélyétől. Két megegyező dolog nincs a világban. — Hogy ugyanaz többféleképp visszatükröztetik: azt eredményezi, miszerint a dolgok között abszolút harmonia van és kosmost alkotnak. Éppen a dolgok korlátoltsága, határooltsága folytán lesz a világ valóságos rendszerré, harmoniává.

Ilyetén theosophistikus színezetű nézetek előre bocsátása után igyekszik Cusa világnézetéből ész-okokkal lehozni az egyháznak az isten-emberről, a végtelen — véges — lényről szóló tanát és Cusának e törekvése képezi speculatiojának tulajdonképeni magvát, középpontját. — Ha ez utóbbi körülményhez hozzá vesszük még azt is, hogy Cusa előtt rendíthetetlen volt a római egyház és dogmáinak tekintélye, miért is míg élt, igazhitűsége kétségbe nem vonatott: nagyon természetes, hogy Cusa tanait nem mondhatjuk olyanoknak, melyek az egyház és tanai ellen intéztek volna, és éppen e tanokat használja föl mégis B. arra, hogy az egyházzal, kereszténységgel szemben állást foglaljon, mert B. nemcsak a «coincidentia oppositorum» elvét fogadja el, hanem Cusa főtanait is magáévá teszi, mi csak úgy lehetséges, hogy Cusa elveit

lényeges változtatásoknak veti alá és mindazt letörli róluk, a mi e tanoknak egyházas jelleget adhatna. Hogy az így átalakított tanokban az isten-ember dogmája — a Cusanus speculatiojának magva — első sorban áldozatul esik : azt alig kell mondanunk. Mig tehát egyrésről a Cusa-féle eszmék B. rendszerében mindenütt előfordulnak, másrészt a Cusa rendszerében titkon lappangó azon elemeket fejti kinyitlan s egyoldalúlag B., melyek e rendszerben meglehetősen erőszakos módon összeiktatva valának. Cusa ugyanis a monismus vagyis a totalismus és a pluralismus vagyis az individualismus, — az egység és a sokaság között valóságos saltomortalékkal ugrándozva igyekszik e két szélsőséget egyesíteni; B. pedig az egyik szélsőséget pantheismussá, a másikat atomismussá alakítá át.

A pantheismushoz sehol sem közeledik annyira, mint a Spaccioval egyidőben megjelent két olasz iratában, t. i. a *Del infinito* és a *Della causaban*, mely utóbbiból éppen azért F. H. Jakobi kivonatokat készíthetett annak megmutatására, hogy B. Spinosával rokon. B. a nélkül ugyan, hogy Spinosát mélységében megközelítette volna, megelőzte Spinosát az Isten benmaradóságáról (immanens), a teremtő természet (natura naturans) és a teremtett természetről (natura naturata) való híres fogalmában, valamint a fejlődésről adott pantheistikus elméletében. Ez utóbbi tekintetben Schelling előzőjének is mondható. B. Isteneszméje azonban sokkal életteljesebb, mint Spinosá merev állaga.

A mit Cusa az Istenről mondott, mindaz B. jelzett két iratában a Cusától tagadott világléleknek tulajdonítatik és a lelkiesített universon egészen az Isten helyére tétetik. Annak tudatában, hogy tana a stoikusok pantheismusával rokon, B. szívesen idézi tanainak támogatására a stoikusoknak a mindenséget átható Zeus-át. — Az általános értelem, mely nem mint külsőleg működő ok, hanem mint az összes dolgok belülről működő, mozgató elve szerepel, — a világlélek legfőbb ereje gyanánt van föltüntetve. Ugyanaz a materiával egészen egy, úgy hogy az anyag B.-nál nem olyan, mint a peripatetikuskok probe nihilje, hanem inkább olyan, milyennek a XIII. században élt *Dinanto David* gondolta, kinek iratai egyházi átokkal lettek sujtva. *Dinanto* szerint az Isten az összes dolgoknak materialis elve, B. pedig isteninek mondja a materiát s mint végtelen aethert fogja fel, mely az összes dolgokat keblében felöleli és magából származtatja s melyben, mint a világegyetem általános életelemében, mint végtelen oceanban minden él s mozog. — Ezen lelkiesített, a végtelen ürt betöltő aether

vagy universum a legnagyobb, mert mindent magában foglal; a legkisebb, mert mindenben benn van és valamint ezen ellentéteket, úgy a többieket is egyesíti magában; nyugszik, mert végtelen gyorsasággal mozog; minthogy mindenütt centrum, mindenütt (azaz sehol sem, periphéria. Ezen végtelen universumban mozognak nem a peripatetikusoktól kitalált primus motor, hanem belső lelkiesítettségük folytán a bolygók és üstökösök napjaik körül végtelen sok világot alkotva.

A végtelen mindenség végtelen sok világot rejt magában, melyek mindenike a maga nemében tökéletes, összeségükben pedig a gondolat legnagyobb tökéletességet valósítják meg. Absolute tekintve nincs semmi tökéletlen, vagy baj a világon; csak másra viszonyítva tűnik föl valami bajnak, tökéletlennek, de magában véve nem az, és a mi az egyikre nézve baj, az a másokra jó.

Napjainkban különösen figyelem tárgyát képezi B. metaphysikájában és természet-philosophiájában az a szerep, melyet az anyagnak tulajdonít és melyet később részletezünk. Itt csak általán hangsúlyozzuk a föntebbiek után, hogy nála az anyag minden alakító erőnek megőrzője és hordnoka. Anyagot és alakot mint ugyanazon valamiben egységitetteknek fogja fel, sőt a formákat, mint másodlagosakat, úgy tekinti, mint az anyag felszínén játszó mulandóságokat, melyek az anyag kebléből erednek és oda vissza is térnek. E gondolatot B.-nál nagyban előmozdította az ellentétek egységesítésének jelzett elve, melyet Cusától kölcsönzött s melyet B. a philosophia bűvész formulájának nevez. A minden létezők egysége tehát alapja, magva B. philosophiájának és e helyen csak azt jegyezzük meg, hogy B. anyaga korántsem teszi őt Büchner s ehhez hasonló újabb materialisták szellem-rokonává. B. anyagát ezek anyagával egynek mondani annyit tenne, mint a költő anyagát, melyből p. o. tragoediáját alkotja, egyenlőnek mondani azon anyaggal, melyről p. o. a szabó beszél, midőn ruhakészítésről van szó.

De lássuk tanait részletesen. Minden létező lény, a létezni képeséget, vagyis saját magának passiv lehetőségét tételezi föl. Ez pedig az anyag, mely magában véve az alaktalan valami, s melyben mint ilyenben, mi különbség sem foglaltatik. mivel a különbségnek föltétele az alak; ez anyag egy és ugyanaz minden dologban, a testekben úgy, mint a szellemiekben. Ellenben az alak az actus substantialis, mely által az anyag valóságos létté lesz. — De miként az egyedi dolgokban feltűnő különleges anyagot egy ősmateriára kell vissza-

vezetni, akként kell tenni az alakot illetőleg is. — Az anyag formáit nem kívülről nyeri, hanem inkább az alakok az anyag belsejéből szülemlyttetnek. Ezért az első ősmateriának megfelel az első ősfurma, mely az anyagban és az anyag által tűnik elő, a mennyiben mint az anyag actus substantialisa ez anyagot belülről a legkülönbözőbb dolgokká fejleszti ki. — Ezen ősfurmához azután a különleges formák mint sajátos tüneményi és kinyilvánulási módok viszonylanak.

Ezen ősalak azonban nemcsak az összes dolgok formáló, hanem egyszersmind működő oka is. — Ez ősfurma az, mely a materiában minden különleges formát belülről hatólag kifejleszt és így a dolgoknak nemcsak alakját adja meg, hanem egyszersmind magukat a dolgokat is előhözza. — Erre csak azért képes, mert értelmes. E formát eszközölő tevékenység ugyanis, lényegét tekintve, művészi tevékenység és mint ilyen csak egy értelmes subjectumban létezhetik. — Következőleg az ősfurma: a világnak általános értelmessége, mely mindent, mi az eszmének megfelelően benne rejlik, belülről kifejt és az anyagon megvalósítja. E működés célja a világnak tökéletessé tétele vagyis az általános értelemben rejlő formák valamennyijének megvalósítása.

Ezzel adva van B. egész rendszerének alapfogalma. E fogalom pedig nem más, mint a *világlélek*. Az ősalak ugyanis a világ egészével szemben olyan szerepet játszik, mint annak *lelke*. Mert az általános, egyetemes értelem subjectuma, melynek eszméi szerint van a világ alkotva, csak mint lélek gondolható. Itt azonban azon kérdés merül föl, vajjon létét illetőleg ezen világlélek mily viszonyban van a materiához? E kérdést akként dönti el B., hogy szerinte a kettő között állagkülönbség egyáltalán nem létezik. Mert a materia a passiv, az alak pedig az activ alapja a lehetőségnek; mindkettő azonban egymást kölcsönösen implicálja, magában foglalja, a menyiben működési-képesség levési képesség nélkül és viszont nem gondolható. Ebből szükségképpen következik, hogy mindkettő, az activ és a passiv potentia, a létet tekintve, egységgé olvadnak össze. Így azután a világlélek a tevő s a szenvedő elv egyszersmind; az ok, mely mindent eszközöl és az ok, mely mindenné lesz. A világegyetem kifejlődése csak a világlélek kibontakozása a képző substratum szerint. E lélek, mely istenben tökéletes, kevésbbé az az alsóbb rendű szellemekben, még kevésbbé az emberben; fokról-fokra tökéletlenebb a teremtett lények lefelé haladó sorában. Mindezek a különbségek azonban csak fokbeliek, de

nem lényegbeliek egyszersmind. A lények alsó rendű sora nem érti meg önmagát, de van valami nyelve. Legyen bármily kicsi és piczurka a dolog, részese a szellemi állagnak, mely ha a viszonyok és körülmények kedvezők, arra törekszik, hogy magát növénynyé, állattá alakítsa és a többiek vonzása- és hatalmába kerítésével testét megalkossa, melyet lelkiesítettnek lehet mondani. A lények felsőbb rendű soraiban az értelem az öntudat fokáig emelkedik, — megértik önmagukat és az alattok levőket. Az ember, ki a teremtés hierarchiájában a középfokon áll, képes az élet minden jelenségét szemlélni. Látja az Istent maga fölött, — látja ez isteni cselekvőség nyomait maga körül. És a melyek a világ változhatatlan rendjéről tesznek tanúságot: ezek a nyomok (vestigia) alkotják meg a világ lelkét. Őket összegyűjteni az emberi elme legnemesebb foglalkozása. A természetben előjövő e nyomok nem különböznek azoktól az *eszméktől*, melyek az ember elméjében léteznek. Így érkezik B. — mint Lewes mondja — ahhoz a fogalomhoz, hogy a világ lelke azonos a saját lelkével, mindkettő pedig a Istennek visszatükröződése; ekkép vitetik arra az állításra, hogy az alany azonos a tárgygyal, a gondolat a léttel.

E szerint a világegyetem a szó valódi értelmében substantialis egység. «Csak egy ég, csak egy végtelen világtér, csak egy mindent felölelő kebel, csak egy aetherregio van. Az ebben mozgó végtelen számú csillagok, csilagzatok, égi testek, napok s földek egyike sincs a középpontban, mert az universum végtelen. Az universumnak annyi középpontja van, a hány csillag, világtest vagy atom van.» A különböző állagoknak sokasága nem létezik; az összes dolgok alapjukban véve csak egy állagot képeznek, mely a különböző formák sokaságában jelentkezik, a miből a dolgok állagi különbségének és sokaságának látszata keletkezik. A dolgok az általános mindenségnek = általánynak csak fel-fel-és el-el-tűnő mozzanatai (circumstantia). Az egyes lények nem állagok; ezzé csak az érzéki csalódás teszi; e csalódást a minden ellentétet magába ölelő Egységhez felemelkedő ész van hivatva eloszlatni. Minden keletkezés és elmulás, származás és enyészés csak a föltünési módnak egy változata, módosulata, miközben az állag mindig ugyanaz marad. Csak a külső formák keletkeznek és enyésznek el; az állag e folyamaton felül és kívül áll. A világlélek, magában véve, mindig fölötte áll a különleges jelenségeknek, melyekben föltűnik, megnyilatkozik. Az egész világegyetem, éppen úgy, mint annak minden része, élettől van áthatva. A világléleknek ugyanazon egy élete ömlik keresztül az egészen.

Misem élettelen. «Minden csillagtest magában véve individuum, gigantikus, kolossalis organismus, jóllehet a nagyobb világ-individuumokhoz képest csak szervek, részek, az összefüggésnek változó darabjai. Ezen óriási organismusok mind ugyanazon elemekből állanak és bennök ugyanazon erők működnek, természetesen az életmódjuknak megfelelő compositioban.» — «Ostobaság azt hinni, hogy a végtelen térben, ez óriási világokban nem lennének a mieinkhez hasonló, de talán jobb sorsnak örvendő organismusok. Dőreség azt képzelni, hogy nincs más életmód, más érzékek, más gondolkodási képességek, csak azok, miket érzékeinkkel észreveszünk.» (De Immenso. L. VII. c. 18. F. 622.)

Nem szabad azonban az összes élőket az emberi élethez hasonlóknak gondolnunk. Egy amoeba — mondja Kuhlenbeck — az emberi organismus vérében bizonyára tévedne, ha az embert amoebaszerű lénynek és méginkább, ha ezt lelketlen világtestnek gondolná. A föld-organismus pszichikai ösztudata pedig valószínűleg jobban felülmúlja az emberi tudatot, mint ez utóbbi az amoebáét.

B. cosmológiájára nézve érdekesnek tartjuk még megjegyezni, hogy a materiának háromféle sűrűsödési állapotát ismeri: a szilárdat (terra); a folyékonyt (aqua), a légneműt (aer) és az aetherikust (ignis). [De umbris idearum. VII. Gförer, op. lat. 303.] Az egységes öszmateria állapotváltozásai, az aether megsűrűsödése folytán álltak elő és fejlődtek ki a végtelen számú világok. Minden élet a materiának folytonos involutioja és evolutioja, megsűrűsödése és megvékonyodása. A természetben nincs körfolyam, hanem a dolgok levése által mindig valami új szülemlyttetik, hogy így minden lehetséges megvalósíttassék.

Ez értekezés elején utaltunk arra, hogy B. költői lelke sok igazságot mintegy előre megjósolt, divinált, miket a későbbi természettudomány a posteriori, megfigyelés és számítás útján igazolt. — E tételeket Kuhlenbeck B. műveiből összeállítva közli. Ilyenek a következők:

1. A földnek csak megközelítőleg van gömbalakja; a sarkoknál belapult. (De Immenso. L. IV. C. 16. p. 432.)

2. A nap is forog tengelye körül. (U. o. L. III. C. 5. p. 305.)

3. Helyesen fogta fel a praecessiot és a mutatiot. «A világtesteknek beláthatatlan különféle és egymást keresztező egymásra hatása, vonzása és taszítása folytán elkerülhetetlen, hogy a látszólag legszilárdabb pontok is a mindenségben hova-tovább változtatják egy-

máshoz való helyzetüket. A föld is tehát súlypontját és helyzetét a sarkhoz változtatja.» (U. o. L. III. C. 5. p. 307.)

4. Az állócsillagok napok. (Akrotismus, 87., Gförer, B. op. lat. p. 24.)

5. A napok körül, jóllehet nem tökéletes körpályán, végtelen sok, jobbára láthatatlan planeták keringenek. (De Immenso, L. I. C. 3. V. 1—6.)

6. Az üstökösök a bolygók különös fajai; s mivel az üstökösök oly bolygók, melyek igen ritkán vagy sohasem tűnnek fel előttünk, azért a nap körül mozgó bolygók száma még koránt sincs megállapítva. (U. o. L. IV. C. 8. p. 388.)

7. A világok, sőt maguk a világrendszerek is folyton változnak és mint ilyenek elmúlnak; örök marad azonban a nekik alapul szolgáló teremtő energia, örök a legkisebb atomban is benrejlő öserő; csak az összetevés változik. A természetben mi sem vesz el; «a természet megerősödvé ad vissza mindent egész teljében a materiának». (De Immenso, L. V. C. 3. V. 26—36.)

Minő álláspontot foglal el azonban B. az istenfogalommal szemben? Szerinte a világtól különböző transcendens Isten nem létezik. A hívés álláspontjáról beszélhetnek a theologusok; az értelem ilyenről mitsem tud; előtte ilyen nem létezik.

«Csak a tudatlanok hívésében van ellentét az Isten és a természet között. A religionak kötelessége az egy, világfölötti ismeretlent tisztelni; a philosophiának feladata a végtelen tünemény világában immanens Istent bebizonyítani, és az okból, a kezdetből és az Egyből (deductive) a létezési különégeket megfejteni, vagy pedig (inductive) a világ különböző létalakjaiból, az egyedekből az egészhez, az okhoz, kezdethez és az Egyhez felemelkedni. A philosophiának ezen mindkét módszere jogosult és szükséges. (Della causa stb. Wagner-féle fordítás I. 259.) A világ philosophiai szemlélete az igaznak, szépnek és jónak ismeretében áll. E három az Istenben egy és ugyanaz. A természet-philosophiának, ethikának és aesthetikának tehát az Istenből kell kiindulniók és az Istenhez kell visszatérniök. A világegyetem Isten értelmének, szellemének gondolata; értelmének végtelen cselekvősége. Az isteni gondolás ténye az összes dolgoknak állaga. De szerinte az Istent a tudat csak negatív értelemben illeti meg, annyiban t. i., hogy ő maga előtt elrejtve nem lehet, de a legfőbb elvnek, végtelen értelemnek öntudatot oly értelemben nem lehet tulajdonítani, hogy a reflex-

taló tehetség folytán magát mint ismerőt és ismertet megkülönbözteti.

A philosophiára nézve az Isten fogalma összeesik, egy a világlélek fogalmával, a mennyiben az utóbbit magában véve tekintjük. Az Istenek a világfölötti transcendentiaja tehát csak relativ; állagukat tekintve Isten és a világ egy.

Hogy ezen Egy, nem ugyanaz a theologusok istenével, azt B. igen jól tudja és azért a theológiától egészen elkülöníti a philosophiát és az utóbbi tevékenységi köreül teljesen a természetvizsgálatot határolja ki állítván, hogy a valódi philosophusnak és a hívő theologusnak egymáshoz semmi köze és Cusai Miklósnak szemére veti, hogy a papi köntös nagyon feszélyezte.

Az Isten az ok, mely mindent eszközöl és az ok, mely mindenné lesz.

E pantheistikus tan további kifejtésére szolgálnak B.-nak a Cusa-féle formulák. Az Isten mint világlélek magában véve egysége az összes ellentéteknek: az összes dolgok complicatioja. Alak, anyag, lehetőség és valóság benne absolut Egygyé lesznek. A világ azonban explicatioja, kibontása annak, mi az isteni Egységben complicalva, lekötve van. A mi Isten, az a mindenség is; csak a létezési módokban különböznek. Isten = minden implicite; az universum = minden explicite, egymásutániségben. Az universum = Isten, a mint megjelenik. Az universum nem Egy és egyszerű, hanem végtelen különféleségben jelentkező Egységes. Szemléltetően úgy közelíthetjük meg B. gondolatát, ha az Isten és a világ viszonyát a folyó víztömege és azon alakulatok viszonyához hasonlítjuk, melyekben a víztömeg, hullámokat, buborékokat stb. alkotva, szakadatlan feltűnik és jelentkezik.

A világ előállítását nem gondolhatjuk úgy, hogy azt Isten egyszerűen szeszélyes önkényből hozta létre. Egy önkényes akarati elhatározás az Istenben változást idézne elő. A világnak teremtése nem önkényes, hanem szükségképeni és éppen azért szabad tett kifolyása. Szabadság és szükségesség az Istenben egy, mivel mindkettő kizárja a kényszert, azért a világ előhozása oly tett, mely szabad, egyszerismind szükségképeni is. Éppen azért van alávetve a szükségesség uralmának a világfolyás egészében és részeiben is. Más világ nem is lehetséges, mint a mi tényleg létezik. A világegyetem továbbá végtelen, mivel az Isten is az; az Istenben a képesség és a ténylegesség, a valóság összeesik, azért végtelen képességének oly világ-valóság felel

meg, mely végtelen tér- s időben és mely mégis egységes. A világ kiterjedésében meg nem határolt; folyamlásának és kifejlődésének tartalma pedig sem kezdetet, sem véget nem ismer. Az isten lényegével összeegyezhetlen lenne az, ha mindenséget nem hozna létre, valamint az is ellenkeznék lényegével, ha e mindenség véges lenne.

Hasonló gondolatokat fejez ki Goethe is (Gott u. Welt):

«Was wär ein Gott, der nur von Aussen stiesse,
Im Kreis das All am Finger laufen liesse.
Ihm ziemt's, die Welt im Innern zu bewegen,
Natur in Sich, Sich in Natur zu hegen».

Mig londoni iratai azt mutatják, mennyire közel hozta B. Cusa tanait a stoikusok természetpantheismusához, addig frankfurti három tankölteményéből igen sokat lehet idézni Democrit- és Lucretiussal való rokonságának bebizonyítására. Azonban ezekben kevésbé következetesen fejti ki a pluralismust, mint kifejté a másik ellentétes mozzanatot, a monismust. — A della causa és a de triplici minimo közt hét év telt le; úgy látszik ez idő alatt lángoló gyűlölete a theologia iránt azon nyugodt közönynyé vált, melyet jellemeznek a többiek közt azon szavai, midőn p. o. feleletre sem érdemes ostobaságnak mondja, ha valaki a physikát bibliai helyekkel támadja meg. Annyi bizonyos, hogy B. utolsó irataiban a theológiával szemben kevésbé nyilatkozik élesen és ismét jobban közeledik Cusa eredeti tanaihoz. Istent s a mindenséget most sem akarja ugyan különválasztani. Nem akarja Istent most sem supra et extra omnia helyezni, hanem olyanak tekinti, ki in omnibus praesentissimus est, — épen úgy, mint az «entitas in entibus est», de mégis mindkettőt egymástól jobban megkülönbözteti, mint olasz irataiban. A pantheismustól való ezen eltávolodással karöltve halad a másik mozzanathoz, a pluralismusnak, atomismusnak, előtérbe jutása, úgy, hogy mig a della causa-ban a spinosismus gyökereit láthatjuk jogosan, addig a legkisebről és a monasokról írott művében hasonló, vagy még nagyobb joggal azon forrást szemlélhetjük, melyből Leibniz monadológiáját merítette.

Cusanak azon alaptételéből, hogy a testek oszthatóságát a végtelenségig vinni nem lehet, B. azt következteti, miszerint mindenütt a végső alap a minimum, mely úgy viszonylik a dolgokhoz, mint az egység a számokhoz, az atom a testekhez. E tekintetben a matematikai fogalmak, a vonalak, síkok stb. sem tesznek kivételt. A pont, a minimum pars, ha mozgattatik a vonalat, a mozgó vonal a síkot

hozza létre. Így tehát a pont magában foglalja az összes dimensiókat; ezek az ő tevései, előhozványai éppen úgy, mint a mag, a csira magában foglalja a testet, mely minima pars-ának, a csirának kiterjedése. Valamint a matematikai minimák által lesznek csak megoldhatók a matematikai nehézségek, úgy lehet megfejteni a physikalís minimák által a physikai nehézségek egész tömegét. Így lehet megoldani a testek érintkezését, növekvését és azon tényt, hogy két teljesen hasonló dolog nem létezik. Általán be kell látnunk, hogy a minimum caloris, luminis stb. nélkül sem a növekvésről, sem az összemérhetőségről, összehasonlításról szó sem lehet, mert a minimum mindenütt mértékegységül szolgál. Így kell harmadszor is és pedig metaphysikai minimákat gondolnunk, (innen a «de triplici minimo» elnevezés).

Az össz-materia tehát öröktől fogva végtelen egységekre különül. Ez egységek azonban nem olyanok, mint a materiálisták anyagi functiókkal ellátott vak atomjai, melyek esetleges constellatiojuk csodálatos összehatása folytán idézik elő a magasabb szellemi tüneményeket, hanem B. valódjai szellemi centrumok és csak a belső állapotokban levő fokozatos különbség az, mely a lelki monasokat a vak, mert még szunnyadó anyagatomoktól elválasztja. A végtelen mindenütt középpont; a végtelen tér minden pontján lényének egész telje jelen van, azért a legnagyobb a legkisebb is egyszersemind és itt tűnik föl egész erejében Cusanus azon gondolata, hogy a véges lény a végtelen önkorlátozása, jobban mondva összpontosulása. A monas ép úgy elenyészhetetlen, mint az egész; elmulók csak a külső constellatiók és az egyes monasoknak ezektől függő belső állapotai. Ez állapotok pedig oly sajátosságot alkotnak, mely a többiben sehol nem fordul elő és ezen alapszik az, hogy két egyazonos dolog nem létezik. (De triplici minimo, I. c. 2. és 9.). B. egységei mathematice atomok, physice kiterjedt testeskék és psychice ösztönökkel fölruházott, tehát bizonyos tekintetben lelkesített existentiák. A monasok, miket magyarul *valódoknak* lehetne nevezni, az összes valóság csirái; és az összes elvek elve, a *monas monadum* az Isten, ki minthogy benne minden van — a maximum és mivel belőle minden van — egyszersemind a minimum is. E gondolatait tovább fűzi a De Monade és az ehhez sorakozó, a Del Infinito olasz művel sokban egyező De Immenso munkáiban, melyek az öregségnek a relativ egységekben való explicatioját fejtegetik bővebben.

B. valódoktanában, monadológiájában a matematikai és a phy-

sikai tanulmányok egymásra hatását láthatjuk azon törekvéssel kapcsolatban, mely a létezőket és a lét részeit azon élet hasonlósága szerint akarja elgondolni és felfogni, melyet belső észrehevésünk folytán ismerünk és melylyel a tisztán tárgyias és bizonyos tekintetben élettelen létet összehasonlítani kell, ha ez utóbbit úgyszólván belülről, mint valami subjectivet akarjuk megfejteni. Nyilvánvaló, mondja Dühring, hogy már azzal, miszerint az összes élők és nem élők belsejébe, középpontjába akarunk behatolni, — adva van a monadologiához vezető út. B. az emberi subjectivitás keretében rejlő életet, bár a legalacsonyabb fokban, átvitte a dolgok rendjének minden elemére. A belső világ szerint szervezte a külsőt; a belső észrehevés nélkülözhetetlen alapföltételét, az érzést, az egészre és mindenekre reáöntötte. Nem akarta elismerni a subjectiv és objectiv között levő űrt és a megoldás azon látszatával törekedett az űrt betölteni, hogy az egyiket határán kívül messzre kiterjesztette. Így azután mindent élő egységek gyanánt fogott fel, melyek ismét az élő egységek egységei és valamennyin érzés lüktet keresztül.

Az emberi szellem — B. szerint — nem halhatatlan oly értelemben, mely szerint a testen kívüli egyéni fenmaradása lenne; de igenis halhatatlan oly értelemben, hogy más alakban, más testben újra feltűnik.

Dóreség szerinte azt képzelni, hogy a lélek elenyészik, mikor az anyag és részei, az atomok is megsemmisülhetetlenek. «Dóreség azon bolondok felfogása is, kik philosophusoknak adják ki magukat és kik a lelket entelechiának, harmoniának mondják.» Az entelechia, harmonia az összetettnek szétbomlásával együtt megszűnik és ezért ezekből a lélek halhatatlanságát fölfogni nem lehet. De igen is megértheti az a lélek halhatatlanságát, aki a lelket valóban oszthatatlannak gondolja, mely a halálban legfőlebb összevonja magát, valamint a születésnél expansióba lép.

«A végtelen lénynek, a végtelen értelemnek, melytől s melyben a legkülönbözőbb organismusok és testek alakulnak, — a legkülönbözőbb létté, a legkülönbözőbb nevű és sorsu létalakokká kell változnia. E lények, a kiterjedtek ép úgy, mint az intellectualisok, mert állagra nem különböznek, átfutják szakadatlanul a Mindenségben rejlő lehetőségeket; a növény lélekek állatokká az állati lelkek emberi lelkekké válnak; az emberi lélek pedig akkor éri el kifejlődésének tetőfokát midőn a mindenséggel magát egynek érezi és így midőn Istennel egyesül.»

A legnagyobb igazságosság, mely minden dolog fölött uralkodik, azt hozza magával, hogy a rendetlen életű vagy bűnös vágyaktól vezérelt lélek vagy hasonló, vagy kinosabb és nemtelenebb testbe degradáltassék, mint milyent elhagyott és addig egy jobb lakásnak kormányzását nem is reményelheti, míg a mostanit rosszul vezeti. Így azután hova-tovább fokról-fokra a szakadatlan változás sorait kell végig futnia és a szerint, a mint legutóbbi életét jól vagy rosszul töltötte el, jut jobb vagy rosszabb létezési módba.» (Spaccio, II. p. 112.)

Az emberi lény magvával, a monással szemben a halál ép oly kevéssé átmenet a semmibe, mint a születés nem a semmiből való keletkezés. «A születés, a monasnak önkiterjeszkedése; az élet az így keletkezett sphaerának fentartása; a halál az önösszevonása, koncentrálása a monasnak.» (De triplici Minimo. p. 13.) Születés és halál csak átmeneti jelentőséggel birnak újabb létviszonyok közé. A mit halálnak mondunk, az születés új életre és a jövő életre nézve a mostani élet gyakran halálnak mondható.» A nemzés azon Letheital, mely az előéletet a feledés tengerébe meríti, de lehet, hogy a halál utáni emlékezés ismét feljuttja.

B. tehát a helyről-helyre való lélekvándorlást összeköti a lényeg-változással is. A lélekvándorlás szerinte nem esetleges lakásváltoztatás, hanem önkészítette, főlemelő vagy büntetőleg lealacsonyító eredménye a mostani életnek. Ha jelenleg sok embernek arca a lóra, kutyára vagy disznóra emlékeztet, úgy ez csak visszhangja előbbi életüknek vagy pedig előjelzése jövő állapotuknak. Mások ismét emberi testbe vándoroltak vagy magasabb csillagokba emelkedtek föl.

B. e tanát, mely szerint a lélek örök, és hogy präexistenciája van és ismét testet ölt, — szóval, hogy vándorol és vándorolt, az emberiség egyik ősrégi hívésének mondhatjuk és sokan — Lessing, Schopenhauer — épen ezen ősrégiségében vélik rejleni igazságát. Nem akarjuk Brunonak e tanát és vele együtt a lélek vándorlásáról, a metempsychosisról szóló nézeteket bíráló alá venni és a bennök rejő philosophiai tartalmat, igazságokat kiböngészni, csak azt akarjuk megjegyezni, hogy e tant még mai napság is az emberiségnek háromnegyedrészre, t. i. Brahma és Buddha követői még most is uralják és Lessing, Herder, Schiller, Goethe és Schopenhauer többé-kevésbé rokonszenveztek e tannal. Egyébként a lélekvándorlás tanának különböző alakulatai iránt érdeklődőket «Az egyéni halhatatlanságról» irott

munkámra (Ujvidék, 1877.) és különösen *Jürgen Bona Meyer* «Die Idee der Seelenwanderung. Vortrag, gehalten im wissenschaftlichen Verein zu Berlin» (Hamburg, Otto Meissner, 1861.) cz. munkájára utalom.

E lélekvándorlás alapja B. etikájának. Az egyén, vagyis lényegének magva, a monas, önmaga felelős léteért, tetteért és szenvedéseiért; míg az intenség a választóképessegen felül emelkedett, mert nála szabadság s szükségesség egy és nem olyan, mint Leibniz tanítja, ki szerint Isten a végtelenül sok világeszmék között tetszése szerint szabadon választva valósította meg a jelenlegit. Az egyedtől azonban a választóképes szabadságot megtagadni nem lehet. (De Immenso, III. C. 1.) — Minden egyed saját magának kifejlődési productuma; nem tetteiért, hanem tetteivel jutalmaztatik vagy büntetetik.

Az immanens, benmaradó igazságosságnak nincs szüksége külső mennyországra és pokolra; minden egyed jelenlegi létviszonyai is előző életének folyományai, jutalmi vagy büntetései. Örök pokolbeli büntetés, az elkárhozás jó fenyíték lehet a rosszakaratú csöcselékre nézve, de összeegyeztetetlen az Isten jóságával és az összes állapotok változékonyságával.

Van azonban egy örök lelkiismeret, egy széttéphetetlen kötelék, mely minden monast az ő isteni eredetével és végczéljával összeköti és mely azt fájdalmasan emlékezteti erre, ha ettől eltérni akar. E fájdalom a *megbánásban*, B. szerint e nagy erényben nyilatkozik, mely az embert eredeti lényéhez visszavezeti. Spaccio-jában (II. p. 189.) ez erényt, melynek atyja a tévedés és anyja a bűn, tövisek közt fakadó rózsának, s kemény kovából kiugró szikrafénynek nevezi, mely meggyújtja bennünk az istenség iránti szeretetet. Ez vezeti az egyedet főczéljához vissza, ha eltévedt ettől.

A szellemnek a főczélja az értelemre nézve az, hogy a legmagasabb lényt megközelítse; az akaratra nevezve pedig az, hogy legfőbb jót elérje.

Az embernek tehát arra kell törekednie, hogy a legmagasabb egységet, mely mindent magában ölel, megismerje és szeresse. E szeretetnek heroicus szeretetté kell magasulnia. A heroicus szeretet a legfőbb erény. Befolyása alatt nem érezzük sem a fájdalmakat, sem a vágyakat, jöllehet a munka tevékenységében leledzünk. Meghalunk a közönséges élet számára és az istenek életét éljük. Minél inkább emelkedik föl az ember az egésznek szemléletére, annál inkább megszűnik számára a baj, fájdalom, csapás fogalma, és legkevésbé fogja

csapásnak tekinteni a halált. (Az Olaszországba való visszatérte közvetlen küszöbén egy helyen azt írja B., hogy — a bölcs nem fél a haláltól, sőt vannak esetek, midőn azt keresi vagy legalább is nyugodtan lép elébe.

A lélek, mely erkölcsi kifejlődésének legmagasabb fokát e planetán elérte, tovább folytatja tökéletesedését más jobb világokon. E gondolatot fejezi ki sokszor sonetteiben.

Az egyed tökélyesedési képessége végtelen. Célja olyanná lenni, mint az Isten. Az Istenhez vezető útra fényt vet B. az «ethika magas énekében, a Degli furori heroici-ben, a szabad szellemek ez üdvtanában». Itt a szépség, mint az anyag és alak látható egysége, tehát mint isteni lény van föltüntetve; a szépet látó és érző szellem, a szemlélt széptől, mely az egészben való részvevés folytán csak véges szép, az igazi széphez emelkedik folyton, melynek nincsenek határai.

Ez eszmét a szépnek nevelő hatásáról, a Kant-féle kritikában iskolázott Schiller «Briefen über die aesthetische Erziehung des Menschen» cz. művében fejté ki, jöllehet B. munkáit nem ismerte. Egyébként Schiller philosophiai leveleiben (Julius an Raphael) igen sok szellemrokonságot találhatni Brunoval és mint Kuhlenbeck megjegyzi helyesen, alig van Schiller e munkájában gondolat, melynek megfelelőt ne találunk B.-nál.

Ime, ezek azok a tanok, melyek miatt B. vértanúságot szenvedett! Ezzel a philosophiával — mondja B. magáról — nagyobbra nőtt a lelkem s elmém magasra emelkedett. «Con questa filosofia l'anima mi s'aggrandisce, e mi si magnifica l'intelletto».

Hegel B.-ot egykoron kométának nevezte, ki az iskolai bölcsélet pályautjáról messzire letért, de a ki talán 300 év mulva visszatérni fog. B. már is visszatért annyiban, hogy irányának egyik vagy másik vonása az utána következő gondolkodók némelyikében visszhangra talált.

Hogy Spinosát mennyiben előzte meg: arról már szólottunk.

Megelőzte Descartes hires elvét az igazságról, mely szerint mit az elme világosnak, nyilván valónak és ellenmondást meg nem tűrőnek tart, annak igaznak kell lennie. A Cartesius-féle kétkedést is kiinduló pontul találjuk nála: «Ki helyesen akar itélni, annak lemondania kell tudni a hívés szokásáról; annak az ellentétek között az egyiket ép oly lehetségesnek kell tartania, mint a másikat, annak ki kell magát vonnia a születés óta belécsepegtetett érzelmek alól.» (Del Infinito Universo e Mondí, II. 84.)

Leibniz monadológiáját Leibniz eredeti conceptiojának tartják, pedig nem egyéb, mint B. monadológiájának B. szellemével ellenkező, theologiai színezetű kidolgozása; nem productiv, hanem gyengéden szólva csak reproductiv. Leibniz ugyanis, e nagy, mindent összeolvasó polyhistor, e diplomata, matematikus, természetbölcselelő stb. 1676-ban Hannoverben könyvtárnok és királyi tanácsos lett és a braunschweig-lüneburgi ház történetének megírásával foglalkozott. 1691-től kezdve a wolfenbütteli könyvtár is alája rendeltetett. Mint ilyennek kezébe került B.-nak 1591-ben Frankfurtban kinyomatott és Henrik Gyula braunschweigi hercegnek ajánlott ritka munkái. (De triplici minimo, De monade stb.) Dühring kimutatja (Krit. Geschichte d. Philosophie, 336. ; 341—362. l.), hogy Leibniz nem csak B. munkájának címét vette át, hanem egész monadológiáját is kiaknázza és annak daczára, hogy B. munkájával ellenkező szelleművé alakította Leibniz monadológiáját, mégis Dühring egész felháborodással plagiatornak nevezi, valamint ebben, úgy sok más matematikai és természettudományi elveket illetőleg is, miket Leibniznek szoktak tulajdonítani, kimutatván az elvek valódi gazdáját.

Bruno azon gondolatát, mely szerint a világegyetem összes létezői élnek és mely szerint a világtestek is lélekkel bíró egyedek: megtaláljuk bővebben kifejtve és a mai természettudományi vívmányok fegyvereivel is támogatva a psycho-physikai állásponton levő Fechner rendszerében, továbbá a mysticismus modern képviselőjének Perty-nek munkáiban is.

Ez értekezés elején jelzett dr. Petőcz Mihály bölcséleti rendszerének két fő jellemvonása és általán igen sok gondolata meg egyezik B. rendszerével. Petőcz rendszere is alig egyéb, mint B. rendszerének némi, az újabb kornak megfelelő, átalakítása.*

Dr. Petőcz M. bölcséleti rendszerének egyik fő jellemvonása szerint a világmindenség összes tüneményeinek végső alapjait, elveit a lelkek képezik. A másik fő vonás szerint a lelkek lényegileg mind egyenlők, öntudatra képes lények s folyton fejlődésben vannak és lesznek mindaddig, míg az utolsó élettelen lélek is megnyeri azon föltételeket, melyek szükségesnek az élet tökéletes kinyilvánítására. E tételek tulajdonképen B. tételei.

* L. «Dr. Petőcz Mihály bölcséleti rendszere» cz. értekezést dr. Buday Józseftől (M. Phil. Szemle, 1884. 4. 6. ; 1885. IV. füzet.)

A lélekvándorlás tana B. szellemében; a világtestek mint élő lények, az Isten, mint az egységek-egysége, a fő monas: — mindezek a gondolatok dr. Petőcznél is előfordulnak, a nélkül azonban, hogy megemlítve lenne tulajdonképeni szerzőjük.

Ha végig tekintünk B. tanain, azt kell mondanunk, hogy azok általán egy költői léleknek visioi és korántsem exact igazságok. — Nehány, a természettudománytól azóta igazolt és most már általán elfogadott tételét kivéve, rendszere egészen olyan, hogy napjainkban alig írja alá azt gondolkodó, s a mostani tudomány szintjén álló ember. — B. nem tartozik azon bevégzett tökélyű, világos szellemekhez, kik biztosan kijelölik az emberiség haladásának útját. Tüzes phantasiája sok igazságot sejtetett vele, de ezeket képzelménye szövevényeivel vonta be. Szelleme szikrázik, villámlik, és korántsem hasonlít azon csendes, tiszta fényhez, mely az emberiség milliónak útját mutatni van hivatva. Szóval ő egy hirtelen, zajosan erjedő korszaknak szülötte, melynek alakulatai harmonice nem fejlődhettek ki. — Ha objective pusztán tanait nézzük: sem az olaszoknak nincs okuk a rendkívüli nagy ünnepeltetésre, sem a clerikalisoknak a gyűlölködésekre. A ő tanai az egyházat korántsem fenyegetik; a pantheismus sokkal erősebb, nagyobb alakjainak tanai törtek meg már sz. Péter kőszikláján és különösen mi a tömeget illeti: erre a pantheistikus elvek hevítő hatással soha sem voltak és nem is lesznek. Igaz ugyan, hogy tiszteletlensége a kereszt iránt műveiben gyakran előfordulnak, de ezek tanának tulajdonképen nem lényeges folyományai. Egészen más, ha nem annyira tanait, mint inkább személyét, életét és viszonyait a pápához tekintjük. Ekkor egyrésztől ünnepeltetése jó politikai eszköz a pápával ujjat húzó olaszok szempontjából, másrészt B. szobra a Vatikán ablakai előtt sértő lehet az egyház fejére. Mi B. tanait el nem fogadjuk, hanem eltekintve személyiségétől és jellemének nem egy, korántsem rokonszenves vonásától, csak azzal tekintünk fel szobrára, hogy egyike volt azoknak, kik az új szellemet, az új világnézetet útjaiban egyengették és kik e törekvésükben vértanni halált szenvedtek. Azok, legyen bár jellemük sokban kifogásolható, kik meggyőződésükért meg tudnak halni: az emberiség előtt mindig bizonyos nymbussal övezve jelennek meg.

A multakra nem szabad fátyolt vetnünk, hanem tanulnunk kell azokból. B. életküzdelseiből pedig tanuljuk meg gyakorolni az egymás véleménye iránti türelmet. Épen B. korabeli időszak emlékének kellene a világot, az egyházi és világi hatalmat, arra oktatnia, hogy

egymás iránt türelemmel viseltessenek. B. életéből sem az egyház az állam, sem az állam az egyház ellenében nem kovácsolhatja most már a gyűlölet fegyverét.

B. kora az üldözés százada volt; minden eszme születését a máglya fénye világította meg. Nem az észszel akarták az ész okait meggyőzni, hanem rabbilincsekkel, máglyák tüzével. Üldözésre találunk a különböző, a katolikus és a protestáns egyházak részéről ép úgy, mint vérengzésekre akadunk az államhatalom életében is. Egymásnak az üldözések tekintetében, a multat illetőleg, mitsem vethetnek szemükre.

Ismételjük, hogy B. személyiségét, jogosan vagy jogtalanul, tapintatosan vagy ildomtalanul-e, azt nem kutatjuk, föl lehet használni párt-czélokra, gyűlölködésekre, de rendszerétől a vallásosságot korunkban félténi nem lehet. Korunkban mindinkább erősödik a közepszerű tehetségekben épen úgy, mint a nagy tudósoknál az a törekvés, hogy a vallás érzései a legszebb harmoniába hozassanak a tudománynyal. E törekvés hatja át Európa minden számbavehető gondolkodójának lelkét.

Mai korunk — daczára a szórványos kivételeknek — vallásosabb, mint az, mely Brunot máglyára ítélte. Nemcsak a tudósok, de az emberiség nagy tömege is érzi Huxley szavainak igazságát napjainkban: «Az igaz tudomány és az igazi vallás oly ikertestvérek, a melyeknek egymástól való elválasztása okvetlenül mindkettő halálát vonja maga után. Mentől vallásosabb a tudomány, annál inkább gyarapszik az; s a vallás is azon arányban díszik, a mely arányban mélyül s szilárdul tudományos alapja».

Dr. Buday József.